

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift
Erfgoedpraktijken in Vlaanderen
Jaargang 10, nr. 2 | 2020
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 80 06 30

HOOFDREDACTIE
Jan De Meester

REDACTIERAAD
Matthijs Degraeve, Paul Degraeve,
Jelle De Rock, Fons Dierickx,
Hannelore Franck, Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tom Verschaffel
en Ans Vervaeke

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Sabine de Bethune,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK
Drukkerij Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN
Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Histories:
IBAN: BE95 7370 4813 2958.
BIC: KRED BE BB.

© Histories vzw

Afbeelding cover: Jan Steen,
Celebrating the birth, 1664, [https://
commons.wikimedia.org/wiki/
File:Steen_Celebrating_the_Birth.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Steen_Celebrating_the_Birth.jpg).

ISSN 2034-6263

INHOUD

Wie het kleine niet eert	4
De wereld in het klein Gent-Brugse getijdenboeken uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw als rariteitenkabinet avant-la-lettre BRIGITTE DEKEYZER	6
Kasteel in scherven De sociale rol van aardewerk in vijftiende- tot achttiende-eeuws Middelburg-in-Vlaanderen MAXIME POULAIN & WIM DE CLERCQ	22
Het kleinste archiefdocument als historische vaderschapstest De combinatie DNA en stambomen verraden de frequentie koekoekskinderen over de eeuwen heen MAARTEN LARMUSEAU	38
Het familieleven in beeld Fotoalbums als blik op het verleden (circa 1860–1940) KIM DESCHEEMAEKER	54
Ex voto's Beloftes in beeld gebracht HANS GEYBELS	74

Het volgende nummer behandelt het thema 'bedrijvigheid'.
Wil je zelf een artikel schrijven voor de thema's 'ziekte', 'wonen' of
'kinderen'? Bezorg je suggestie met korte abstract zo snel mogelijk
via redactie@tijd-schrift.be.

Wie het kleine niet eert

Dit nieuwste themanummer van Tijd-Schrift draagt de naam 'Erfgoed in het klein'. Dit thema kan op verschillende manieren worden ingevuld. Het zou kunnen focussen op erfgoed dat fysiek klein is, of erfgoed dat als klein en irrelevant wordt ervaren. Onze auteurs tonen aan dat dit tweede alvast niet correct is. Ook 'klein' erfgoed kan een schat aan informatie over het verleden bevatten. Je moet alleen weten waar je moet kijken. En dat illustreren de auteurs in dit nummer met verve. De opzet van dit themanummer was dan ook duidelijk: voorbij de 'usual suspects' gaan en enkele minder voor de hand liggende soorten erfgoed onder de aandacht brengen.

Naast het algemene thema zijn er enkele rode lijnen te trekken door de verschillende bijdragen heen. De eerste rode lijn is het belang van de marge. Het themanummer opent met een bijdrage van **Brigitte Dekeyzer**. Haar onderzoek focust op laatmiddeleeuwse getijdeboeken uit Brugge en Gent. Ze is echter niet zozeer geïnteresseerd in de waardevolle boekjes zelf, maar in de randdecoratie. Deze versieringen bevinden zich letterlijk in de marge en zijn tot nu toe aan de aandacht van de onderzoekers ontsnapt. De auteur verdedigt overtuigend de stelling dat deze margeversieringen de voorlopers zijn van de welbekende curiositeitenkabinetten uit de zestiende eeuw. In de marges van de gebedenboeken komt heel de wereld samen: dieren, planten en objecten werden zo realistisch mogelijk weergegeven. De wereld samengevat in de marges van een boek: een meer symbolische eerste bijdrage in dit nummer was moeilijk te vinden.

Maxime Poulain en **Wim De Clerq** focussen evenzeer op de marge. Uit de gracht rond het kasteel van Middelburg haalden archeologen ongeveer 40.000 scherven in aardewerken. Dit zijn overblijfselen van gebroken keramiek die door de bewoners van het kasteel tussen de vijftiende en achttiende eeuw in de gracht is weggegooid. Afval dus. Maar de auteurs reconstrueren aan de hand hiervan de geschiedenis van het kasteel en haar bewoners. Het internationale (adels)netwerk op het einde van de vijftiende eeuw, de troebelen tijdens de Tachtigjarige Oorlog en de rust en weelde van de zeventiende eeuw: elke fase in de geschiedenis is weerspiegeld in de gevonden keramiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de auteurs het betreuren dat zoveel aardewerk zonder meer in depots verdwijnt.

Ook in de bijdrage van **Maarten Lamarseau** speelt de marge een belangrijke rol. Zijn onderzoek concentreert op de verschillen tussen de reële stamboom en deze op papier. De auteur gebruikt hierbij DNA materiaal als bron en als erfgoed. Door de informatie uit het DNA te koppelen aan archiefbronnen, probeert de auteur een zicht te krijgen op het aantal koekoekskinderen in Vlaanderen doorheen de tijd. Zo kan een fenomeen dat zelden zijn weerslag vindt in geschreven bronnen, toch worden onderzocht. De technische uitleg laten we aan de auteur zelf over, maar het blijkt uiteindelijk wel mee te vallen met de beruchte koekoeksgraad.

Een tweede rode lijn is de mogelijkheid om verschillende socio-economische groepen te vergelijken. Het aardewerk van Middelburg werd niet enkel door de elite gebruikt, maar door alle bewoners van het kasteel: van keukenmeid en gewone soldaat tot de adellijke bewoners. Ook de koekoeksgraad lijkt verbonden te zijn met de socio-economische klasse en bevolkingsdichtheid: vooral bij de stedelijke, lagere bevolkingsklassen ligt deze relatief hoog. Verder onderzoek moet hier nog uitsluitsel bieden over de oorzaak van dit fenomeen, maar Lamarseau auteur werpt alvast enkele interessante hypothesen op.

Ook op familieniveau kan er onderscheid gemaakt worden tussen socio-economische groepen. Op basis van een studie van fotoalbums (ca. 1860–1940) toont **Kim Descheemaeker** de maatschappelijke positie van de familie aan. Hoewel fotografie duur was, investeerden ook de lagere klassen al snel in portretten om belangrijke momenten in hun leven te documenteren. Dankzij technologische vernieuwingen doet fotografie stilaan zijn intrede in het dagelijkse leven. Familiealbums waren een manier om de eigen identiteit te versterken en vorm te geven.

Een derde rode lijn is de factor 'massa'. 'Klein' erfgoed komt vaak voor in grote aantallen. Deze grote aantallen zijn soms cruciaal voor het onderzoek. Eén potscherf zegt weinig en een familie reconstrueren op basis van één foto is bijna onbegonnen werk. Het is pas door een grote hoeveelheid aan scherven en een familiealbum met verschillende foto's dat de objecten betekenis krijgen. Maar deze hoeveelheid kan ook afschrikken. Want hoe schep je orde in deze chaos? **Hans Geybels** biedt op deze vraag een antwoord in zijn bijdrage over ex voto's. Deze religieuze kleinododen komen in verschillende vormen voor en zijn uit verschillende materialen gemaakt, wat het onderzoek vaak heeft bemoeilijkt en verhinderd. Door een duidelijke classificatie voor te stellen, op basis van uiterlijke kenmerken en het gebruikte materiaal, krijgen we grip op deze enorm diverse groep van objecten.

De redactie hoopt met dit nummer onderzoek naar 'klein erfgoed' te stimuleren. Veel van de bijdragen handelen immers over erfgoed dat in verschillende instellingen aanwezig is, maar soms over het hoofd wordt gezien. Er liggen nog verschillende collecties aan potscherven te wachten op onderzoek. Ook familiealbums zijn al te vaak genegeerd als primaire bron. En dankzij de nieuwe typologie voor ex voto's is het eenvoudiger hier zelf mee aan de slag te gaan en correct te bewaren. Onderzoeksmatig zijn er dus nog veel mogelijkheden met 'klein' erfgoed. Dankzij online tests is het zelfs mogelijk om met DNA aan de slag te gaan.

De auteurs tonen in dit themanummer op hun eigen manier aan hoe waardevol 'klein' erfgoed kan zijn. Het is belangrijk om aandacht te hebben voor alle soorten erfgoed, niet enkel de meest bekende of waardevolle varianten. Want door onze blik te verleggen, leren we veel bij over het verleden en onze eigen geschiedenis. De redactie hoopt dan ook dat dit themanummer inspiratie kan bieden om de eigen erfgoedcollectie op een andere manier te bekijken en met elkaar te verbinden. Maar daarnaast hopen we ook dat de lezer geniet van de interessante bijdragen in dit nieuwe nummer van Tijd-Schrift.

Incipit officium mortuorum ad
 vesperas. Ant. placebo. psalmi
Ilexi quoniam
 exaudiet dñs
 vocem orationis
 mee. **Q**uia in
 clamant aurē
 suam nisi. et in diebus meis
 invocabo. **Q**uia incedunt me
 dolores mortis: et pericula inferni
 inveniunt me. **T**ribulatio
 nem et dolorem inveni: et nomen
 domini invocavi. **Q**uia
 libera animam meam misericors
 dominus et iustus et deus n̄r mi
 seretur. **I**nstodiens paruulos
 dominus humiliatus sum et li

De wereld in het klein

Gent-Brugse getijdenboeken uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw als rariteitenkabinet avant-la-lettre

Brigitte Dekeyzer

Getijdenboeken waren in de middeleeuwen de bestsellers van vandaag. Qua formaat waren ze ongeveer even groot of iets kleiner dan een doorsnee actueel boek. Ze ontstonden in de loop van de dertiende eeuw en vonden snel hun weg naar grote bevolkingslagen. Sommige waren luxueus en kunstig van miniaturen voorzien, andere waren eerder sober. Alle bevatten ze een aantal standaard teksten, waar de opdrachtgevers of kopers extra gebeden aan lieten toevoegen. Behalve voor religieuze doeleinden gebruikten mensen ze ook om hun kinderen te leren lezen. Isabella van Beieren bestelde bijvoorbeeld in 1398 een getijdenboek voor haar zesjarige dochter Jeanne. Voor vele mensen waren getijdenboeken het enige boek waarmee ze in contact kwamen. De populariteit blijkt vandaag nog steeds uit de grote aantallen exemplaren, die zowel in handschriftencollecties van gerenommeerde bibliotheken als in privéverzamelingen worden bewaard.

Deze tekst focust op luxueuze getijdenboeken die in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw in Gent of Brugge zijn geschreven en verlucht. Na een bespreking van de inhoud en de decoratieprogramma's volgt een analyse van de margeversiering. Die was op het einde van de middeleeuwen vaak spectaculair uitgewerkt, in die mate zelfs dat we de Gents-Brugse margeversiering als een voorloper van de rariteitenkabinetten (een kast of kamer met een verzameling speciale objecten en kunstwerken) mogen beschouwen. De relatie tussen beide is in de wetenschappelijke literatuur tot nu toe niet gelegd. Deze tekst wil de lezer de gelijkenissen en de verschillen leren kennen en kiest daarvoor het verluchte getijdenboek als model.

De opbouw van het getijdenboek ¹

Een getijdenboek bestaat uit drie basisteksten: de Mariagetijden, de boetepsalmen met heiligenlitanie en het dodenofficie. Aan dat trio werden op vraag van de opdrachtgever of koper teksten toegevoegd. Gewoonlijk waren dat een kalender, een aantal extracten uit de evangeliën, Maria- en

¹ Dit tekstonderdeel is voornamelijk gebaseerd op C. De Hamel, *A history of illuminated manuscripts* (Londen-New York, 1994, 2de herz. ed.) 168–199.

heiligengebeden. Over de inhoud bestond geen kerkelijke controle. Iemand die veel financiële middelen had, kon meer gebeden laten kopiëren en versieren.

De eerste tekst van het getijdenboek is gewoonlijk de kalender. In tegenstelling tot de huidige gaat het om een liturgische kalender die jaar na jaar te gebruiken is. Daarom bevat een middeleeuwse kalender noch het jaartal, noch cijfers die naar de dagen van het betreffende jaar verwijzen. Meestal krijgt elke maand een afzonderlijke bladzijde; soms – in bijzonder luxueuze exemplaren – zijn het er twee. Op de bovenste regels komen na de letters 'KL' de naam van de maand,² het aantal dagen en het aantal maan-dagen voor. Daaronder volgen regel na regel de vaste feestdagen van het kerkelijke jaar en de heiligenfeesten. De feestdagen van het kerkelijke jaar die niet vastliggen – Pasen en alle feestdagen die van de paasdatum afhankelijk zijn –, komen niet voor. Zo niet zou de kalender niet eeuwig bruikbaar zijn. De namen van de belangrijkste kerkelijke feestdagen en heiligenfeesten zijn meestal in rode inkt geschreven, de meer courante in zwarte inkt. Soms (vooral dan in centra als Parijs en Rouen) gebruiken de kopiïsten rood en blauw, afgewisseld met goud voor de topfeestdagen.

- 2 De middeleeuwers baseerden zich op de Romeinse telling. Die deelde de maanden op in drie delen: kalenden, nonen en iden. De kalenden vielen op de eerste dag van de maand, de nonen op de vijfde of de zevende dag (in de maanden maart, mei, juli en oktober) en de iden op de dertiende of de vijftiende dag. De letters 'KL' die gewoonlijk in de kalenders van de getijdenboeken voorkwamen, zijn een afkorting van kalenden.

Hoewel de paasdatum en de van Pasen afhankelijke feestdagen niet in de eeuwigdurende kalenders voorkwamen, was er toch een manier om die te berekenen

Daartoe gebruikten de middeleeuwers een ingenieus systeem, bestaande uit het gulden getal of *numerus aureus* (op een kalenderbladzijde gewoonlijk het rode getal in de uiterst linkse kolom) en de zondagsletter of de *littera dominicalis* (een letter van 'a' tot 'g' die aan elke weekdag een vaste letter toekende). Door beide te combineren, was het mogelijk om de paasdatum te bepalen.

Kalenders waren aanvankelijk niet versierd. Geleidelijk aan kwamen er in de zijmarges kleine medaillons met voorstellingen van de werken van de maanden. Die omlijstten gaandeweg de volledige kalendertekst. De tekens van de dierenriem prijkten gewoonlijk in de bovenste marge. In luxueuze exemplaren kwamen er soms nog extra volbladminiaturen op de tegenoverliggende bladzijde bij. Die toonden heerlijke landschappen, waarin het werk van de boeren of het tijdverdrijf (minne- en huwelijksstaferelen, meiprocessies, jachtaferelen) van de adel centraal stond.

Na de kalender volgden een aantal korte stukjes uit de vier evangeliën en gebeden ter ere van Maria. Het eerste gebed opende met de woorden *Obsecro te*, terwijl het tweede met *O intemerata* aanving. Die teksten bleven onversierd. Ze vormden een 'zachte' overgang naar het belangrijkste deel van het boek: de Mariagetijden.

De Mariagetijden bestonden uit een reeks gebeden en psalmen ter ere van Maria. Het was de bedoeling om ze tijdens de canonieke uren van de dag te lezen:³ metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers en completen. Dat naar analogie met de geestelijkheid, die acht keer per dag in het brevier las. De teksten van de Mariagetijden waren in feite een korte en minder complexe versie van het breviergebed. Of leken effectief zo vaak per dag gebeden opzegden, is onduidelijk. Het lijkt nogal straf voor een leek om acht keer per dag het leven stil te leggen om te bidden.⁴

De teksten zelf waren in het Latijn geschreven en waren gestandaardiseerd. De metten openden bijvoorbeeld met de woorden *Domine labia mea aperies* (Heer, open mijn lippen), terwijl *Et os meum annuntiabit laudem tuam* (En mijn mond zal uw lof verkondigen) de lauden inluidden. Sommige teksten werden enkel in bepaalde steden zoals Bayeux, Le Mans of Thérouanne gebruikt, terwijl andere een ruimere verspreiding kenden. Dankzij die verschillende tekstversies kunnen onderzoekers (samen met gegevens uit de kalenders en uit de extra's) de getijdenboeken lokaliseren en soms de bezitters identificeren. De teksten geven immers belangrijke gegevens over de herkomst prijs.

De Mariagetijden waren bovendien vaak kunstig versierd, omwille van esthetische en devotionele redenen maar zeker ook omwille van de gebruiksvriendelijkheid. In getijdenboeken waren er immers geen inhouds-tafels opgenomen. Om zich een weg doorheen de vele teksten te banen, gebruikten de gelovigen vergrote initialen en miniaturen als leidraad. Net als voor de teksten bestonden er een aantal regionale decoratievarianten. In Franse getijdenboeken zag de decoratie er gewoonlijk als volgt uit: Annunciatie (metten), Visitatie (lauden), Geboorte van Christus (priem), Verkondiging aan de herders (terts), Aanbidding van de wijzen (sext), Opdracht in de tempel (none), Vlucht naar Egypte (vespers) en Kroning van Maria (completen). De Vlaamse variant van het getijdenboek week enigszins van dat patroon af: de vespers openden met een miniatuur die de Moord op de onnozele kinderen voorstelde, terwijl de Vlucht naar Egypte de completen inluidden. In beide gevallen ging het dus om een zogeheten kindheidscyclus, die verhalen uit de kindertijd van Christus in beeld bracht. Soms, in bijzonder luxueuze exemplaren, kon ook een passiecyclus voorkomen. Beide werden dan met elkaar geconfronteerd: aan de linkerzijde kwam een miniatuur met een voorstelling uit de passiecyclus te staan, terwijl aan de rechterzijde een voorstelling uit de kindheidscyclus was opgenomen. Zo legden de verluchters een inhoudelijk verband tussen de jeugdijaren van Christus en zijn latere lijden. Dat laatste stond als het ware in de sterren geschreven.

De courantste teksten die na de Mariagetijden voorkwamen, waren de boetepsalmen. Dat waren zeven psalmen (de nummers 6, 31, 37, 50, 101, 129 en 142) met als hoofdthema boetedoening. Ze nodigden de gelovige uit om zijn zonden te overdenken en vergeving af te smeken. Vaak ging een miniatuur met een voorstelling van de boetvaardige koning David de psalmen vooraf.

Na de boetepsalmen volgde de litanie, een lofzang ter ere van Maria, engelen, aartsengelen, apostelen, evangelisten, martelaars, belijders, maagden en andere heiligen. Na elke aanroeping stond *OR*, een afkorting van *Ora pro nobis* (Bid voor ons). Langs die weg vroegen de gelovigen de engelen en heiligen om voor hen bij God ten beste te spreken. De litanie

3 Het getijdenboek, ook *Horarium of Horae* genoemd, ontleent zijn naam aan de acht canonieke uren.

4 Sommige zeer bemiddelde mensen uit de toplaag van de bevolking bezaten eigen kapellen, waar kapelaans het getijdengebed lazen al dan niet in aanwezigheid van de eigenaar. Zij deden dat uit breviaria die rijkelijk versierd waren. Topstukken uit Vlaanderen uit het einde van de vijftiende, beginnende zestiende eeuw zijn onder andere het *Breviarium van Eleonora van Portugal* (New York, The Pierpont Morgan Library, Ms. M. 52), het *Breviarium Grimani* (Venetië, Biblioteca Marciana, Ms. Lat. I, 99), het *Breviarium van Isabella van Castilië* (Londen, British Library, Add. Ms. 18852) en het *Breviarium Mayer van den Bergh* (Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh).

is heel aangrijpend en gaat terug op vroegchristelijke praktijken. In de loop van de tiende eeuw kwam er tussen de boetepsalmen en de litanie een verbinding, die zijn weg naar het getijdenboek vond.

Het belang van de boetepsalmen mag niet worden onderschat. Enerzijds was er in de middeleeuwen een groot zondebesef, anderzijds was de angst voor de dood reëel. Die kon mensen plots en zonder enig signaal van ziekte overvallen. Ziektes als de pest, maar ook oorlogen en geweld waren alomtegenwoordig. Gelovigen probeerden een plekje in het hiernamaals te veroveren door regelmatig hun zonden te belijden. Dat konden ze door te bidden of te vasten, maar ook door goede werken te verrichten of geld te geven voor de bouw van kerken, hospitalen, weeshuizen. Ook konden kerkelijke leiders de zonden van de gelovigen kwijtschelden. Het systeem bestaat in de rooms-katholieke kerk nog steeds. In 2020 verleende paus Franciscus nog een volle aflaat aan iedereen die tijdens de coronapandemie de pauselijke zege (het *Urbi et orbi*) via analoge of digitale media bijwoonde.⁵

Ook het dodenofficie was een van de standaardteksten. Het was gewoonlijk ergens op het einde van het getijdenboek opgenomen. De tekst ontstond in de negende eeuw, maar raakte pas in de dertiende eeuw wijdverspreid. Het dodenofficie bevatte opnieuw een reeks psalmen en lezingen. Meestal gebruikten de gelovigen de tekst als gebedsleidraad wanneer iemand overleden was, maar soms ook als een dagelijkse intentie ter voorbereiding op de (plotse) dood.

Boetepsalmen en dodenofficie waren vaak versierd. Meestal opende een miniatuur met een voorstelling van koning David als boeteling de boetepsalmen, terwijl voor het dodenofficie afwisselend voor een dodenmis, een begrafenis op het kerkhof (met priester en lijkbaar) of voor een 'jacht' van doden op levenden werd gekozen. Gewoonlijk waren de doden met drie in aantal. Ze verschenen aan een gezelschap van drie jongelingen die uit rijden waren gegaan.

Naast de besproken teksten kwamen in getijdenboeken vaak nog andere gebeden voor. Het ging om kruisgetijden (die het passieverhaal memoreren) en getijden van de Heilige Geest, suffrages (dat zijn de herdenkingen aan specifieke heiligen), verzen ter ere van de Heilige Bernardus of gebeden als de *Quinze Joyes* en de *Sept Requêtes*. De opdrachtgever koos die vaak uit, omdat hij met die heiligen een specifieke band had.

De decoratie van de extra teksten was afhankelijk van de wensen en financiële middelen van de koper. Soms ging een voorstelling van Christus aan het kruis de kruisgetijden vooraf, terwijl een voorstelling van de Neerdaling van de Heilige Geest de getijden van de Heilige Geest opende. Ook konden de herdenkingen van specifieke heiligen van een voorstelling van een specifieke heilige worden voorzien.

Samenvattend kunnen we dus zeggen dat getijdenboeken zowel inhoudelijk als decoratief erg verscheiden waren. Er waren drie standaard teksten (de Mariagetijden, de boetepsalmen en het dodenofficie) met een vrij vaste beeldencyclus, maar daaraan konden heel wat teksten en beelden worden toegevoegd.

5 Jim Fair, 'Holy father calls on world to pray together on March 25: Extraordinary Urbi et Orbi blessing in response to coronavirus', *Zenit: the world seen from Rome*. 22 maart 2020. <https://zenit.org/articles/holy-father-calls-on-world-to-pray-together-on-march-25/> (19 mei 2020).

Afbeelding 1: *Getijdenboek van Catharina van Kleef*, Utrecht, ca. 1440. – New York, The Pierpont Morgan Library, Ms. M. 917, fol. 244v.

Het illusionistische rariteitenkabinet in de marge van handschriften ⁶

Naast miniaturen verschenen in getijdenboeken gaandeweg ook marge-decoraties. Dat proces startte in de dertiende eeuw met uitlopers van hoofdletters. Geleidelijk aan werden die uitlopers langer en verspreidden ze zich over de marges rond de tekst. Aanvankelijk bestond de decoratie uit abstracte patronen: balkachtige vormen in hoofdzakelijk goud, rood en blauw met aan de uiteinden en in de nabijheid van de initialen gebogen uitlopers. Die laatste groeiden uit tot uiterst beweeglijke margeversieringen, die als het ware rond de tekst dansten. Op en tussen de uitlopers verschenen in de loop van de veertiende eeuw ook (fantasierijke) dieren, die regelmatig het gevecht met mensen aangingen of zelf vermenselijkt werden. Die groteske figuren – de drolerieën – verdwenen weer in de vijftiende-eeuwse margedecoraties. Verluchters kozen nu voor slingerende, uiterst elegante wingerdtakken die zich met hun driedelige blaadjes over

⁶ Dit tekstonderdeel is voornamelijk geïnspireerd door J. H. Marrow, *Pictorial invention in Netherlandish manuscript illumination of the late middle ages: the play of illusion and meaning* (eds. B. Dekeyzer en J. Van der Stock) (Corpus of illuminated manuscripts, 16) (Parijs-Leuven-Dudley, 2005).

Afbeelding 2: *La Flora*, Brugge/Gent, 1483-1498. – Napels, Biblioteca Nazionale, Ms. 1 B 51, fol. 336v-337r.

de marges uitstrekten. Met hun hoofdzakelijk goud-blauw-rood-groene kleurenpalet gaven ze aan de bladzijden een schitterend, glanzend en lichtgevend effect. Bovendien begonnen miniaturisten uit de 'Nederlanden' grotere en grovere vormen tussen de slingerende wingerdtakken toe te voegen. Vaak ging het om brede acanthusbladeren die de verluchters toelieten om een spel met licht en schaduw in de bladeren te laten spelen. Ze accentueerden bladnerven en bladranden, lieten de bladeren in allerlei richtingen draaien, wisselden kleuren af en vormden zo een brede, tastbare rand rond de miniaturen en de teksten.

Sommige verluchters gingen nog een stap verder en opteerden voor naturalistisch weergegeven objecten, planten en dieren. In het Getijdenboek van Catharina van Kleef (ontstaan in Utrecht, ca. 1440. – New York, The Pierpont Morgan Library, Ms. M. 917) zijn de slingerende wingerdtakken en –bladeren en de acanthussen op sommige folio's vervangen door boorden met uiterst naturalistisch weergegeven krakelingen (fol. 228v), visfuiken (fol. 233), een rozenkrans (fol. 237), gouden en zilveren muntstukken (fol. 240v), processie-banieren (fol. 242v), vogelkooien (fol. 247), vissen (fol. 266v), bogen, pijlen, kruisbogen en pijlenkokers (fol. 253). In de marge rond de miniatuur met een voorstelling van de Heilige Ambrosius en de tekst daaronder (fol. 244v), schilderde de verluchter mossels (afb. 1).⁷ Ze zijn allemaal open, maar op verschillende manieren gepositioneerd, zodat de ene keer de schelp patronen van oude (in het zwart) en jongere mossels (geelbruin) zichtbaar zijn, de andere keer de weke binnenkant van de diertjes. In de onderste marge, precies in het midden, schilderde de verluchter een krab. Normaal gezien is zij de grote vijand van de mossels, maar hier leven ze in harmonie samen. Dat was een verwijzing naar de

7 De miniaturen zijn online raadpleegbaar, via <https://www.themorgan.org/collection/Hours-of-Catherine-of-Cleves>.

Heilige Ambrosius. Die stond bekend om zijn preken waarin hij de grootste vijanden met elkaar probeerde te verzoenen. De margedecoratie is hier dus niet zomaar decoratief. Er is een overduidelijke inhoudelijke samenhang tussen tekst, miniatuur en beeld. Die inhoudelijke samenhang is overigens niet uniek en komt op verschillende bladzijden in het handschrift terug.

Verluchters uit het toenmalige Vlaanderen opteerden graag voor naturalistisch weergegeven bloemen (waaronder rozen, viooltjes, korenbloemen, tulpen, meiklokjes, reukerwt), vruchten (aardbeien, rode besjes, eikels), insecten (rupsen, vlinders, motten, vliegen), slakjes en bontgekleurde vogels (als Vlaamse gaaien en pauwen). Ze waren levensecht en tastbaar weergegeven. Soms prikten de verluchters bloemstengels illusionistisch door het perkament. Zo leken ze op de bladen gespeld, terwijl dat natuurlijk enkel gezichtsbedrog was.

Tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw plaatsten de Gentse en Brugse verluchters die *naturalia* (fauna en flora) en *artificialia* (objecten zoals die in het *Getijdenboek van Catharina van Kleef*) niet langer tegen de bleke perkamenten achtergrond.⁸ Ze brachten brede gekleurde kaders rond de teksten en de miniaturen aan en versierden die vooral met bloemen, maar ook met andere motieven en geschiedenissen.⁹ Door die werkwijze vergrootte het illusionisme nog. Bloemen en insecten waren niet alleen herkenbaar, maar kregen ook volume en wierpen schaduw af op de gekleurde ondergrond. *La Flora*, een getijdenboek uit 1483–1498 bewaard in de Nationale Bibliotheek van Napels (Ms. 1 B 51), heeft op elke bladzijde gekleurde marges met daarop schitterend weergegeven bloemen. Wie het manuscript van 365 folio's doorbladert, krijgt een catalogus van alle mogelijke bloemen uit het vijftiende-eeuwse Vlaanderen te zien. Sommige zijn klein zoals madeliefjes, andere zo groot dat ze haast de hele hoogte van het manuscript beslaan. Op fol. 337 beeldde de verluchter in de rechtermarge een lelie in een majolicavaas af (afb. 2). Aan de stengel zitten bladeren, bloemknoppen en volgroeide bloemen waar vlinders zich aan de nectar laven. Blaadjes, stampers en meeldraden zijn perfect geobserveerd en bijzonder gedetailleerd en tastbaar weergegeven. Ze werpen hun schaduw op de gouden margebodem af.¹⁰ Sommige verluchters veroorloofden zich in hun pogingen om het illusionisme op te drijven grote vrijheden. In een Brugs getijdenboek dat in de Mount Angel Abbey in St. Benedict, Oregon wordt bewaard (Ms. 67), heeft de verluchter zijn viooltjes tot in de miniatuur met een voorstelling van de evangelist Marcus (fol. 40) laten groeien. De leeuw, het attribuut van Marcus, blijkt er zelfs zodanig door geïntrigeerd dat hij zijn kop naar de viooltjes draait. Zo wordt de natuurlijke wereld uitdrukkelijk deel van Gods scheppingsplan.

Verder valt op dat de bloemen vaak van de stengels zijn gesneden en kwistig over de marges zijn uitgestrooid. Ze zijn in al hun kleurenpracht te zien. Geen enkele bloem is verwelkt. Het gaat om de flora op haar mooist, in absolute bloei en aantrekkelijk voor insecten. In *La Flora* is op een van de irissen (op fol. 326v) een libelle neergestreken. Haar vleugels en lijf overschrijden de gouden achtergrond, waardoor ze op een echt insect lijkt. Ook op fol. 324v is de libelle er. Haar vleugels zijn nu zo transparant dat de gouden achtergrond met de viooltjes doorschemert.¹¹ De verluchter slaagt er zo in om een derde dimensie aan het beeldvlak toe te voegen en appelleert daarmee aan schilderijen van Vlaamse Primitieven. Op het *Portret van een kartuizer* (New York, Metropolitan Museum of Art) van Petrus Christus

8 Er zijn een aantal uitzonderingen die in de lijn van het *Getijdenboek van Catharina van Kleef* bleven werken. Cf. daarover A.-M. As-Vijvers, *The making of the margin: The Master of the David Scenes and Flemish manuscript painting around 1500* (Ars Nova) (Gent, 2013).

9 In Gent-Brugse handschriften kwamen er ook veel gehistoriseerde margeversieringen voor, waarin consecutieve verhalen uit de Bijbel in beeld werden gebracht. Ze fungeerden als een soort stripverhalen, die het verhaal uit de hoofdminiatuur uitbreidden. Soms bevatten ze ook hele architecturen of landschappen. In deze context zijn die decoraties van minder belang.

10 Een soortgelijke margeversiering is in de *Hasting Hours* terug te vinden (Gent/Brugge, ca. 1480. – Londen, British Library, Add. Ms. 54782, fol. 251).

11 Het volledige handschrift is online raadpleegbaar, via <https://www.wdl.org/en/item/20149/>.

zit bijvoorbeeld ook een vlieg op de schilderijlijst. Ze lijkt echt, maar het is uiteraard niet meer dan gezichtsbedrog.

Miniaturisten versierden de marges ook graag met andere motieven, zoals glas, keramiek (afb. 3), muntstukken en pelgrimsbadges. Die twee laatste zijn soms zo levensecht weergegeven, dat kenners ze een voor een kunnen identificeren.¹² In andere marges kwamen klokjes, schelpen of pauwenveren voor.¹³ Vaak was er een verband met de tekst. Zo konden schelpen een gebed ter ere van Sint-Jacobus-de-Meerdere omzomen.¹⁴ Verluchters die pauwenveren schilderen, concentreerden zich meestal op het uiteinde van de veer en probeerden het oog met zijn iriserende blauwe en groene kleuren zo virtuoos mogelijk weer te geven. Ook zij zochten analogieën met de teksten en de miniaturen die ze omringden. De pauw was immers een aloud symbool van het paradijs en de wederopstanding, maar ook van de menselijke ijdelheid. Verluchters verwerkten zijn veren in de marges van de Mariagetijden, als een verwijzing naar Maria als de nieuwe Eva, of van miniaturen met voorstellingen van de Hemelvaart van Christus. Ook hier was de analogie voor de middeleeuwer apert. Zoals de veren van de pauw niet vergaan, zo stijgt Christus met zijn hele onvergankelijke lichaam ten hemel.

In sommige marges rond kruisigingstaferelen waren tientallen tranende ogen geschilderd, die enerzijds op de zijde wonden en de pijn van Christus tijdens de kruisiging alludeerden – open ogen hebben immers dezelfde vorm als de zijde wonden – en anderzijds op de gebruiker van het getijdenboek.¹⁵ De betraande ogen fungeerden als een spiegel en nodigden de gelovigen uit om met empathie de lijdensweg van Christus te overdenken.

Christus' lijden en dood stonden overigens ook model voor dat van elke sterveling. Vandaar dat in de marges ook regelmatig naturalistisch geschilderde doodskoppen en botten voorkwamen. Dikwijls werden ze in een illusionistisch houten frame weergegeven, waardoor ze met hun grote holle oogkassen als in kijkkasten te kijk stonden (afb. 4). Opnieuw was het aan de gelovigen om de hint in de marges te verstaan: zijn eigen sterfelijkheid overdenken en de dood niet langer als een abstract gegeven of beeld beschouwen. Ooit zou zijn lichaam niet meer zijn dan een object, een vale schedel die hol de wereld inkijkt en gebroken botten. Zijn enige hoop was de ziel, die mits de juiste levenswandel misschien de hemel kon ingaan. Om de gelovige daartoe voor te bereiden en hem op het juiste pad te houden of te brengen, waren er gebeden en rozenkransen. Ook zij praalden met houten, paarlemoeren of korallen kralen in de marges.¹⁶ Sommige waren met parels en kruisjes versierd, andere werden samen met hun beursje met daarop de initialen van de opdrachtgever afgebeeld. Het waren kunstig weergegeven devotiestukken, die tegelijk de weelde en rijkdom van de opdrachtgever uitdrukten.

In het *Getijdenboek van Maria van Bourgondië* (Gent of Brugge, ca. 1470–1475. – Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. 1857) ligt op fol. 43v een rozenkrans van parels op een goudbrokaten kussen (afb. 6). Het ligt op een vensteropening die een voorstelling van de kruisiging toont. Onderaan in de marge staat een open juwelengkoffertje, waaruit halskettingen, stoffen, schelpen puilen en ligt rechts een open getijdenboek. Het lijkt alsof Maria van Bourgondië (die in de marge van fol. 14v biddend in haar getijdenboek is afgebeeld) even uit beeld is verdwenen, om ons – kijkers – uit te nodigen in het kruisigingstaferel te stappen.

12 In het *Getijdenboek van Engelbert van Nassau* zijn prachtige voorbeelden te vinden (Gent, ca. 1475–1485. – Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 219–220). In sommige getijdenboeken zijn overigens echte pelgrimsbadges genaaid. Ze bevinden zich meestal voor- of achterin de manuscripten, zoals in een getijdenboek uit Brugge uit het midden van de vijftiende eeuw (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 77 L 60, fols. 97v–98).

13 Een mooi voorbeeld is het *Getijdenboek van Engelbert van Nassau*, Gent, ca. 1475–1485. – Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 219–220, fol. 146.

14 De Sint-Jacobschelp duikt vandaag nog in de steden op, waar ze de route naar Santiago de Compostella markeert. Een mooi voorbeeld van een marge versierd met Sint-Jacobschelpen is in een *Getijdenboek uit München* te vinden (Brugge, 1495–1500. – München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 28345, fol. 265).

15 Cf. bijvoorbeeld het *Boussu Getijdenboek* in Gent-Brugse stijl uit Henegouwen, ca. 1490. – Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, Ms. 1185, fol. 196. In het handschrift is ook een marge te vinden met een afwisseling van bloeddruppels en tranen (fol. 187). De bedoeling is vergelijkbaar met de marge met tranende ogen.

16 Cf. bijvoorbeeld *La Flora*, Gent/Brugge, 1483–1498. – Napels, Biblioteca Nazionale, Ms. 1 B 51, fol. 189; cf. ook voetnoot 11.

Afbeelding 3: *Getijdenboek van Engelbert van Nassau*, Gent, ca. 1475–1485. – Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 219–220, fol. 145v-146.

Afbeelding 4: *Getijdenboek van Engelbert van Nassau*, Gent, ca. 1475–1485. – Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 219–220, fol. 214.

Afbeelding 5: *Hours of Louis Quarré*, Gent/Brugge, 1490–1495. – Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 311, fol. 29v.

De objecten in de marge zijn hier uiterst illusionistisch weergegeven. Al zijn kunde heeft de miniaturist aangesproken om de parels van de rozenkrans te laten gloeien, het licht te laten spelen in het groene vaasje, in de metalen hendels van het juwelenkoffertje en vooral in de marmeren zuilen die het raam omzomen. En wie weet, herkennen we onszelf in de weerspiegeling. Want dat was de uiteindelijke bedoeling: de eigenaar van toen en later in het beeld laten participeren. Het was een techniek die Jan Van Eyck met zijn wandspiegel voor het eerst in het *Arnolfiniportret* uit 1434 (Londen, National Gallery) uitprobeerde.

Behalve gebedsnoeren kwamen er ook juwelen in de marges voor (afb. 5).¹⁷ Met hun diverse vormen, glanzende edelstenen en parels overtuigden ze de gelovigen van de schittering en rijkdom van het geloof en de belofte op een nieuwe wereld.

Het rariteitenkabinet als *theatrum mundi*¹⁸

Ongeveer een halve eeuw na de uiterst illusionistisch geschilderde marges vol flora, kleine fauna en objecten in handschriften ontstonden vooral in de Nederlanden, Frankrijk, Spanje en Italië reële rariteitenkabinetten.¹⁹ Dat waren aanvankelijk houten kasten waarin de eigenaar natuurlijke (*naturalia*), wonderlijke (*mirabilia*) en kunstig gecreëerde objecten (*artificilia*) bewaarde. Daarnaast waren er wetenschappelijke instrumenten (*scientifica*), oudheden (*antiquities*) en exotica in opgenomen. Na verloop van tijd werd de hele ruimte waarin de kast zich bevond als rariteitenkabinet aangeduid. Soms spreekt men ook over wonderkamers of curiositeitenkabinetten. Rariteitenkabinetten waren vooral populair vanaf het midden van de zestiende tot en met de achttiende eeuw (afb. 7). Dat had alles te maken met de toenemende interesse in de natuurlijke omringende wereld en in objecten uit exotische oorden. Vergeten we niet dat in 1492 de nieuwe wereld was ontdekt.²⁰

Voor het ontstaan van die rariteitenkabinetten verwijzen onderzoekers meestal naar de Griekse tempelschatten en vooral naar de collecties vaatwerk en relieken in de schatkamers van middeleeuwse kerken/abdijen.²¹ Dat blijkt echter maar een facet van de herkomstgeschiedenis. Het is inderdaad zo dat (abdi)kerken in de middeleeuwen zoveel mogelijk relieken van beroemde heiligen trachtten te verzamelen. Hoe belangrijker de reliekschat, hoe meer pelgrims, hoe meer aanzien en rijkdom het heiligdom had en hoe meer luxueus liturgisch vaatwerk de kerk/de abdij zich kon permitteren. Die herkomst verklaart echter het ontstaan van de rariteitenkabinetten niet, omdat die zich volledig in een seculiere context ontwikkelden. Hoewel geen enkele onderzoeker tot nog toe die relatie heeft gelegd, vormden de marges van de Gent-Brugse handschriften een belangrijke schakel. De getijdenboeken (en ook andere luxe handschriften zoals lekenbrevieren, gebedenboeken, romans en geschiedenissen waarin Gent-Brugse marges voorkwamen), waren immers voor een seculier publiek bestemd. De marges waren soms als echte rariteitenkabinetten georganiseerd en hadden de neiging om de religieuze teksten te verdringen.

In een getijdenboek van circa 1510 bewaard in de *Österreichische Nationalbibliothek* in Wenen (Cod. 1862, fol. 127v–128) creëerde de kunstenaar een geschilderd rariteitenkabinet in de margeversiering rond de miniatuur en de tekst die het dodenofficie inluidde (zie afbeelding op pagina 6). Dat deed hij virtuoos en met bijzonder veel bravoure. We zien een houten wandmeubel met briefpanelen onderaan en bovenaan verschillende leggers,

17 Cf. bijvoorbeeld de *Hours of Louis Quarré*, Gent/Brugge, 1490–1495. – Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 311, fol. 29v.

18 Dit tekstonderdeel gaat vooral terug op P. Mauriès, *Cabinets of curiosities* (Londen, 2019).

19 De handschriften werden niet alleen gecreëerd voor bemiddelde opdrachtgevers uit de steden Gent en Brugge, maar werden ook uitgevoerd naar andere steden en contreien. Daar inspireerden de handschriften op hun beurt lokale kunstenaars, die het stijldioom uit Gent en Brugge overnamen en verder ontwikkelden.

20 V.I.J. Flint, 'Christopher Columbus', *Britannica Academic*, Encyclopædia Britannica, 15 Nov. 2017. academic-eb-com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/levels/collegiate/article/Christopher-Columbus/109621 (19 mei 2020).

21 J. von Schlosser, *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance: Ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens* (Leipzig, 1908); Mauriès, *Cabinets of curiosities*, 23.

die de verzamelde schatten van de eigenaar etaleren: gouden en zilveren vaatwerk, edelstenen, halskettingen, ringen, een schaar, rozenkransen, muntstukken, maar ook schedels, onderkaken en botten, viooltjes (los of in een vaas), slakjes.

Een pauw zit midden op het onderstel en pikt naar het blad van een van de viooltjes. Hij symboliseert de ijdelheid. Zijn lijf schurkt tegen een doodshoofd aan dat ons met holle oogkassen indringend aankijkt. In samenhang met de miniatuur waarop de Opwekking van Lazarus te zien is, lijkt het te zeggen: niet je rijkdom en je vergaarde kostbaarheden zullen je redden, maar wel je geloof.

Behalve reliekkamers en handschriften bestonden er sinds de middeleeuwen schatkamers in koninklijke residenties en vanaf de veertiende eeuw in Frankrijk ook kleine, besloten ruimtes voor privégebruik, de *estudes*, waar verzamelaars *artificilia* en *naturalia*, maar ook curiositeiten bijeenbrachten. Bekend zijn vooral die van koning Charles V, koning van Frankrijk in de jaren 1364–1380 en zijn broer Jean, duc de Berry. Die verzamelde bijvoorbeeld naast natuurlijke en kunstige objecten ook botten van mammoeten, slangenhuiden, slag tanden van wilde everzwijnen, struisvogeleieren, en amuletten, schelpen en objecten waar goddelijk-occulte krachten aan werden toegeschreven. De eerste echte studie- en rariteitenkabinetten ontstonden in Noord-Italië in de late vijftiende eeuw. Ze werden *studioli* genoemd en waren vooral te vinden in de paleizen van grote families, zoals

Afbeelding 6: Getijdenboek van Maria van Bourgondië. Gent/Brugge, ca. 1470–1475. – Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. 1857, fol. 43v.

de familie d'Este (Ferrara), de Medici (Florence), Montefeltro (Urbino). In de *studioli* waren er leggers vol snuisterijen die schuil gingen achter intarsia panelen, die met objecten, manuscripten, *mappa mundi* (wereldkaarten), muziekinstrumenten en geometrische figuren waren gedecoreerd. Soms leken de deurtjes zelfs op een kiertje te staan, zodat ze een glimp gaven van de geheime wereld die zich daarachter verborgen hield. Zo ontstond een dubbele realiteit, een schijnspel, waarin de chaos van de wereld heel even tot stilstand kwam. Het inlegwerk met exotische houtsoorten creëerde aldus een geurig, kleurrijk en afwisselend *theatrum mundi* (theater van de wereld).

De nadruk lag er, in tegenstelling tot de marges in de getijdenboeken, op het zeldzame, het unieke, het bijzondere. De bedoeling was divers. Enerzijds omringden de opdrachtgevers zich graag met uitzonderlijke luxe. Ze zochten naar steeds exclusievere objecten en beconcurrerden zo de andere leden van de elite. Naast die emulatiedrang wilden ze hun kostbaarheden ook in goede omstandigheden bewaren en een specifieke context creëren waarin de objecten meervoudige betekenissen konden krijgen. Zowel de handschriften als de *studioli* en de latere rariteitenkabinetten waren immers zwanger van betekenis. Ze waren een uiting van het geloof in analogieën en correspondenties tussen de natuurlijke en de menselijke wereld, tussen de micro- en de makrokosmos. In elk object werd een latente betekenis vermoed, de manifestatie van een goddelijk plan. De verluchters van de handschriften verbeeldden dat door relaties te leggen tussen de margeversiering, de miniaturen en/of de teksten, terwijl de bezitters van *studioli* en rariteitenkabinetten naar sprekende presentatievormen zochten waarin de analogieën oplichtten.

Cruciaal in de setting was symmetrie. Die fungeerde als een esthetisch beginsel, maar ook en vooral als een manier om greep te krijgen op de chaotische werkelijkheid. Ook in de getijdenboeken was dat het geval. In het Getijdenboek uit Wenen (zie afbeelding op pagina 6) zijn er variaties in de hoogte van de leggers, maar de onderste en de bovenste bevinden zich op precies gelijke hoogte. Die werkwijze creëert orde en harmonie, bezorgt evenwicht en overzicht (cf. ook afb. 3 en 4). Dat geldt eveneens voor de bloemen die in volle bloei in de marges te kijk stonden. Zij waren, hoewel ze met de losse pols over de marges uitgestrooid leken, heel precies geplaatst. De afstanden die ze ten opzichte van elkaar innamen, waren berekend en bestudeerd. Het doel: een maximaal esthetisch effect creëren en de betekenislagen verruimen en verdiepen.

Het streven naar overzicht en orde via symmetrie gaat terug op de *vis assimilativa* (het vermogen om te assimileren, samen te brengen en te ordenen) van Nicolas van Cusa (1401–1464) en staat tegenover de *vis entificativa* of de scheppende kracht van God. Hem is het geheim van de schepping gegeven, van hoog en laag, van breed en smal.²² Hij kan die samen denken. Anders dan in de middeleeuwen kon dat vanaf de renaissance niet enkel via het goddelijke woord, maar ook via reële objecten. Anders gezegd, waar in de getijdenboeken het geheim van de wereld nog vooral via teksten te ontrafelen was, kon dat in rariteitenkabinetten ook en in de eerste plaats via objecten.

22 '... through the revelation of hidden connections invisible to the uninitiated, and through the discovery of an essential affinity between objects far removed from each other in geographical origin and in nature, collectors offered their visitors a glimpse of the secret that lay at the heart of all things'. Mauriès, *Cabinets of curiosities*, 34.

Afbeelding 7: Philipp Hainhofer, *The Augsburg Art Cabinet* geschenken aan de Zweedse koning Gustavus Adolphus in 1632. Uppsala, Universitet.

De illusionistische margeversieringen in getijdenboeken verbeelden die omslag heel goed. In sommige handschriften moest de tekst visueel het onderspit delven. Gewoonlijk ging het dan om marges versierd met goudbrokaat dat met oog voor detail gestileerde patronen van bloemen en planten liet zien. Ze omzoomden de teksten, maar hadden de neiging om alle aandacht naar zich toe te zuigen en de tekst te laten verdwijnen. Sommige verluchters probeerden dat op te vangen door de tekst expliciet te omlijsten, schaduw te laten afwerpen op de textielen bodem of het tekstblad illusionistisch tegen de stoffen achtergrond te prikken.²³ Uiteindelijk lukte dat niet heel goed. De marge en de objecten die ze representeerde, was duidelijk aan zijn opgang bezig. Enkele eeuwen later, in de late zeventiende eeuw, leidde dat tot de geboorte van het museum, de plaats om via nauwkeurige observatie van de werkelijkheid kennis te genereren. In de tijd van Gent-Brugse handschriften en rareitencabinetten was dat nog lang niet het geval. De perceptie en het begrip van de werkelijkheid getuigden van een hiërarchische wereldvisie met onderliggend een onpeilbaar geheim, waarvan de tentakels teruggrepen naar de scholastiek en haar allegorische begrip van de werkelijkheid.

23 Cf. de marges in de *Spinola Hours*, Gent, 1510–1520. – Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig IX 18, fol. 66v. De tekst werpt er schaduw af op de margedecoratie, waardoor hij toch een zekere dominantie ten opzichte van de margedecoratie behoudt. Vergelijk met fol. 251v, waar hij op hetzelfde niveau als de margedecoratie ligt en daardoor eigenlijk verdwijnt. De miniaturen en margedecoraties uit het handschrift zijn online te consulteren, cf. <http://www.getty.edu/art/collection/objects/1401/master-of-james-iv-of-scotland-master-of-the-dresden-prayer-book-master-of-the-lubeck-bible-et-al-spinola-hours-flemish-about-1510-1520/>.

Besluit

De margeversiering in Gent-Brugse getijdenboeken uit de late vijftiende en beginnende zestiende eeuw is tot nu toe nooit in verband gebracht met rareitencabinetten. Nochtans blijken zij een belangrijke schakel in het ontstaan van het rareitencabinet. Net als de Franse estudes en de Italiaanse studioli tonen zij een wondere wereld van natuurlijke en artificiële objecten. Zij worden er verzameld en te kijk gezet. De stap van illusionistisch geschilderde objecten in de marges van handschriften naar reële objecten, is klein. Daarom en omwille van hun gemeenschappelijke betekenisachtergrond noemen we de Gent-Brugse handschriften met hun illusionistische margeversiering rareitencabinetten *avant-la-lettre* en bij uitbreiding zelfs musea in zakformaat.

Beredeneerde bibliografie

Voor een uitstekend en bevattelijk overzicht van de geschiedenis van de miniatuurkunst in het algemeen, verwijst ik naar C. De Hamel, *A history of illuminated manuscripts* (Londen-New York, 1994, 2de herz. ed.). G. Dogaer belichtte de geschiedenis van de Vlaamse miniatuurkunst in *Flemish miniature painting in the 15th and 16th centuries* (Amsterdam, 1987) en M. Smeyers schreef er een omvangrijke en rijk geïllustreerde publicatie over: *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament* (Leuven, 1998). In het boek van Smeyers is ook een goede introductie op de Gent-Brugse miniatuurkunst te vinden, evenals bij B. Dekeyzer, *Herfsttij van de Vlaamse miniatuurkunst. Het Breviarium Mayer van den Bergh* (Gent, 2004) 17–32. Vooral het werk van J. H. Marrow, *Pictorial invention in Netherlandish manuscript illumination of the late middle ages: the play of illusion and meaning* (eds. B. Dekeyzer en J. Van der Stock) (Corpus of illuminated manuscripts, 16) (Parijs-Leuven-Dudley, 2005) geldt als een voor het ruime publiek toegankelijk standaardwerk over de Gent-Brugse miniatuurkunst. A.-M. As-Vijvers concentreerde zich op de betekenis van de Gent-Brugse margedecoraties in 'More than Marginal Meaning? The interpretation of Ghent-Bruges border decoration', *Oud Holland*, 116: 1 (2003) 3–33. The making of the margin: *The Master of the David Scenes and Flemish manuscript painting around 1500* (Ars Nova) (Gent, 2013) van A.-M. As-Vijvers is de publicatie van haar doctoraatsdissertatie.

Over het getijdenboek in het algemeen zijn volgende publicaties essentieel: F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei des XV und XVI Jahrhunderts* (Leipzig, 1925); V. Leroquais, *Les livres d'heures. Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, 3 vols. (Parijs, 1927; met een supplement uit 1943); J. Harthan, *Books of hours and their owners* (Londen, 1977); J. Backhouse, *Books of hours* (Londen, 1985); R.S. Wieck, *Time sanctified: The book of hours in medieval art and life* (Baltimore-Londen, 1988); R.F. Brown, *Mary and the art of prayer: The Hours of the Virgin in medieval Christian life and thought* (New York, 2018). Heel wat getijdenboeken en andere Gent-Brugse handschriften zijn online raadpleegbaar. Het volstaat om op internet hun namen en bewaarplaatsen in te tikken.

Een rijkelijk geïllustreerd basiswerk over het rariteitenkabinet is P. Mauriès, *Cabinets of curiosities*. Een eerste editie verscheen in 2002, waarna nog twee andere uitgaven volgden (Londen, 2011, 2019). Vanuit historisch standpunt is J. von Schlosser, *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance: Ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens* (Leipzig, 1908) het basiswerk. Belangrijk voor de studie van het rariteitenkabinet zijn verder ook: E. Bergvelt, D.J. Meijers en M. Tijnders, *Verzamelen van rariteitenkabinet tot kunstmuseum* (Heerlen, 1993); L. Daston en K. Park, *Wonders and the order of nature 1150-1750* (New York, 1998); J. Elsner en R. Cardinal (ed.), *The cultures of collecting* (Londen, 1994); T. Da Costa Kaufmann, *The master of nature* (Princeton, 1993); G. Olmi, *Tous les savoirs du monde* (Parijs, 1996).

Biografie

Brigitte Dekeyzer (°1966) is doctor in de kunstwetenschappen en licentiate in de wijsbegeerte. Zij werkt als docent kunstwetenschappen aan de KU Leuven en is gespecialiseerd in Gent-Brugse miniatuurkunst, museumkunde en kunsteducatie.

Het kleinste archiefdocument als historische vaderschapstest

**De combinatie DNA en stambomen
verraden de frequentie koekoekskinderen
over de eeuwen heen**

Maarten Larmuseau

Met *Mater certa, pater semper incertus* hadden de Romeinen al hun eigen versie van de meer hedendaagse uitdrukking *Mommy's baby, daddy's maybe*. Het verwijst naar de onzekerheid die een vader heeft (gehad) over de biologische band met zijn kind. Tegenwoordig kan bij twijfel via DNA een sluitende vaderschapstest uitgevoerd worden. Datzelfde DNA biedt nu ook als levend – en minuscuul klein – archiefdocument zelfs de mogelijkheid om in combinatie met klassiek genealogisch onderzoek te bepalen of er zich in het verleden een breuk tussen de juridische en biologische stamboom heeft voorgedaan. In Vlaanderen en Nederland werd met de hulp van honderden genealogen voor de allereerste keer wereldwijd een groot-schalig genetisch onderzoek uitgevoerd naar de historische frequentie van 'koekoekskinderen', kinderen die een andere biologische vader blijken te hebben dan verondersteld. Dankzij bijkomende informatie uit archiefbronnen waaronder geboorteplaats, leeftijdsverschil tussen beide ouders, en sociale klasse was het zelfs mogelijk om te achterhalen welke factoren de kans op een koekoekskind in de Lage Landen hebben beïnvloed. In dit artikel bespreken we de opmerkelijkste resultaten van dit innovatief en

Foto links: Een miraculeuze paterniteitstest wordt uitgebeeld op deze fresco van Tiziano Vecelli (Titiaan) uit 1511. De heilige Antonius van Padua liet een baby spreken om zijn twijfelde vader aan te duiden en de valse beschuldigingen van ontrouw tegenover zijn moeder te ontkrachten. Vandaag kunnen twijfelende vaders terecht bij paterniteitslaboratoria of bij tal van internetbedrijven voor een genetische vaderschapstest. (Wikimedia)

burgerwetenschappelijk onderzoek. Ook bieden we een algemene 'doe-het-zelf'-gids aan om als genealoog aan de slag te kunnen gaan met stambomen en DNA.

Hoorndragers en koekoekskinderen

'Hij wordt uitgelachen, ze hebben het over horens opzetten, een koekoeksjong grootbrengen en wat niet al, terwijl hij "met zijn lippen de tranen van zijn ontrouwe vrouwtje droogt". Maar je leeft toch veel en veel gelukkiger door je zo te laten inpakken dan door jezelf te martelen met jaloerse waakzaamheid en er één groot drama van te maken', dat verkondigt alvast de Dwaasheid in *Lof der Zotheid* van Desiderius Erasmus (1511).¹ Al sinds het begin van de geschiedschrijving wordt er her en der gerefereerd aan de bedrogen echtgenoot of 'hoorndrager', en de onzekerheid van biologisch vaderschap. Het thema werd reeds uitvoerig behandeld in tal van mythen en legenden, de Bijbel, wetteksten, romans, televisieseries en schilderijen (illustratie 1). Hoeveel plagerijen en geruchten doen er trouwens nog steeds niet de ronde over kinderen van 'de melkboer' of van 'de postbode'. Het spanningsveld komt niet uit de lucht gevallen. Geen enkele man heeft bij een natuurlijke bevruchting de absolute zekerheid dat hij de biologische vader van zijn kind is. Zo kan elke man onbewust de vaderrol opnemen van andermans kinderen. Althans zolang men geen DNA-test aanschaft. Sinds het begin van de jaren 1990 bestaat de mogelijkheid om via een beetje speeksel, wangslimvlies of bloed afkomstig van vader en kind, te achterhalen of er al dan niet een biologische band tussen beiden is. Deze nieuwe moleculaire mogelijkheden betekenden een revolutie, maar zoals verwacht hebben ze de zoektocht naar het vaderschap niet opgelost. Vaderschap is immers niet alleen een biologisch fenomeen, maar eveneens een sociaal, cultureel en politiek gegeven.² Het onderzoek naar het biologische vaderschap en het voorkomen van koekoekskinderen heeft daarom zijn belang in diverse onderzoeksdisciplines, van biologie en antropologie tot familiegeschiedenis, historische demografie en sociologie.³

Ondanks de huidige technische mogelijkheden en het interdisciplinaire karakter is het internationaal wetenschappelijk onderzoek naar de frequentie van koekoekskinderen bijzonder beperkt.⁴ Het is immers logistiek en ethisch bijzonder moeilijk om gegevens die representatief zijn voor een volledige populatie, te verzamelen. Het percentage aan dergelijke heimelijke buitenechtelijke kinderen, de zogenaamde 'koekoeksgraad', is daarom altijd al voer voor hevige discussies geweest. Vanaf de beschikbaarheid van genetische vaderschapstesten ontstond het broodjeaapverhaal dat de koekoeksgraad in de westerse wereld zo'n tien procent en zelfs meer bedraagt. Het blijkt om een hardnekkige mythe te gaan, die tot vandaag in tal van populair wetenschappelijke boeken, krantenartikelen, magazines en zelfs hoorcolleges aan universiteiten opduikt.⁵ Deze mythe ontstond doordat de eerste resultaten afkomstig waren van paterniteitslaboratoria waar vooral mannen werden getest die reeds serieuze twijfels hadden over hun biologische ouderschap. Dergelijke resultaten geven uiteraard geen representatief beeld van de volledige samenleving.⁶ Meer representatieve studies uit klinische hoek geven aan dat de huidige koekoeksgraad in het Westen heel wat lager ligt, namelijk op gemiddeld één procent.⁷ Toch zijn hiermee niet alle vragen opgelost. Want was deze frequentie ook zo laag in de tijd van onze voorouders? Nu kennen we (moderne) anticonceptie, hebben we kennis over seksueel overdraagbare ziekten en zijn er DNA-testen beschikbaar, enzovoort. Zijn we dan wel zeker dat de individuen vermeld in onze stamboom ook onze biologische voorouders zijn?

1 D. Erasmus, *Lof der Zotheid of De Dwaasheid gekroond*, vertaald door Harm-Jan van Dam (Amsterdam 2006) 38–39.

2 N.B. Milanech, *Paternity: The Elusive Quest for the Father* (Harvard 2019).

3 M.H.D. Larmuseau, 'De genetische revolutie in de familiekunde', *Karakter: Tijdschrift van Wetenschap*, 55 (2016) 6–8.

4 P.B. Gray and K.G. Anderson, *Fatherhood: evolution and human paternal behavior* (Cambridge (VS) 2010).

5 M. Pagel, *Wired for culture – origins of the human social mind* (New York 2012); J. Diamond, *De derde chimpansee. Evolutie en toekomst van het dier dat mens heet* (Houten 2001).

6 M. Gilding, 'Rampant misattributed paternity: the creation of an urban myth', *People and Place*, 13:2 (2005) 1–10.

7 K.G. Anderson, 'How well does paternity confidence match actual paternity? Evidence from worldwide nonpaternity rates', *Current Anthropology*, 47 (2006) 513–520.

Illustratie 1: 'Het geboortefeest' werd in 1664 geschilderd door Jan Steen. In de voorstelling is een grote groep vrouwen verzameld om samen met de ouders de komst van een nieuwgeborene te vieren. Links achteraan ligt de kersverse moeder in het kraambed en centraal wordt de ingebakerde baby op de arm gedragen door de – relatief oude – vader. Een geheimzinnige man in de deur-opening steekt achter de rug van het kind twee vingers in de lucht, het welbekende gebaar waarmee mannen voor 'hoordrager' worden bespot. Ook de gebroken eierschalen, de hangende charcuterie in de haard, de bedpan en andere motieven op het schilderij wijzen er op dat dit geen onschuldig geboortefeest is: de echtgenoot is niet de biologische vader van zijn kind (Copyright illustratie: wikimedia).⁸

8 W.T. Kloek, *Een huishouden van Jan Steen* (Hilversum 1998).

De genetische revolutie in genealogie

De genetische genealogie, de discipline die DNA en stambomen combineert, maakt het nu mogelijk om de historische koekoeksgraad over de eeuwen heen in een populatie te meten. Hiervoor kunnen niet alle genetische 'merkers' van het menselijk genoom gebruikt worden (zie 'doe-het-zelf' op het einde van het artikel), en evenmin kan de volledige kwartierstaat onderzocht worden. Voor deze onderzoeksvraag moet men focussen op het Y-chromosoom, het mannelijk geslachtschromosoom dat enkel van vader op zoon wordt overgedragen, en de paternale stamreeks. De methode steunt op het feit dat het Y-chromosoom enkel in directe paternale lijn wordt doorgegeven en dat personen met een gekende gemeenschappelijke voorvader ook eenzelfde familiespecifieke

Y-chromosomale variant moeten vertonen. Als de juridische stamboom op basis van archiefdocumenten inderdaad overeenkomt met de biologische afstamming, dan zullen de DNA-donoren eenzelfde familie specifieke Y-chromosomale variant hebben. Indien niet, dan moet men concluderen dat ergens in de loop van de stamreeks minstens één buitenechtelijk kind de biologische band tussen de twee familiale lijnen heeft verbroken, ondanks het feit dat daarvoor geen genealogische aanwijzingen waren. De redenen voor een dergelijke breuk in de biologische band en het voorkomen van een 'koekoekskind' in een stamreeks kunnen divers zijn, gaande van overspel, verkrachting tot anonieme adoptie.

Door tientallen tot honderden representatieve koppels van genealogische verwanten, mannen met een gekende verre gemeenschappelijke voorvader in directe vaderlijke lijn, genetisch te analyseren, kan men de gemiddelde koekoeksgraad in de populatie over de laatste eeuwen berekenen. Deze methode werd de voorbije jaren voor het eerst ontwikkeld en toegepast in Vlaanderen.⁹ Dit werd gerealiseerd met de hulp van honderd koppels van genealogische verwanten die hun Y-chromosoom lieten analyseren en ook hun paternale stamreeks beschikbaar stelden. Het resultaat toonde aan dat in de voorbije vier eeuwen de frequentie koekoekskinderen in onze contreien gemiddeld 1 à 1,5 procent bedroeg. Het is opvallend dat dit resultaat vrij gelijkaardig is aan de hedendaagse frequentie, zoals blijkt uit klinische studies.

Na onze studie in Vlaanderen werd de genetische genealogische methode ook toegepast om de historische koekoeksgraad te berekenen in Nederland, Italië, Spanje, Engeland, Zuid-Afrika en zelfs Mali, in de laatste populatie aan de hand van mondelinge stambomen. Opvallend was dat de resultaten steeds in de spreidingsbreedte (*of range*) van 1 tot 1,5 procent lagen, ondanks de verschillen in godsdienst, tijdstip van industriële revolutie, populatiegrootte en andere factoren waarvan verwacht kon worden dat ze invloed hebben op het voorkomen van buitenechtelijke relaties en koekoekskinderen.¹⁰ Voor wetenschappers zijn deze empirische data uit verschillende populaties zeer belangrijk. Blijkbaar heeft de aanwezigheid van moderne anticonceptie de koekoeksgraad niet (substantieel) beïnvloed. Dit hoeft dan niet noodzakelijk te betekenen dat buitenechtelijke relaties tegenwoordig meer voorkomen dan vroeger.

Het kan immers even goed zijn dat de strategieën om niet zwanger te geraken ook vóór de komst van moderne anticonceptie reeds vrij effectief waren

Het kan immers even goed zijn dat de strategieën om niet zwanger te geraken ook vóór de komst van moderne anticonceptie reeds vrij effectief waren.¹¹ Deze eerste genetisch genealogische onderzoeken stelden vooral dat vaders (en dus ook genealogen) vrij gerust kunnen zijn over biologische verwantschap. Maar er bleven wel nog tal van vragen onbeantwoord. Zou het leeftijdsverschil bij koppels een rol hebben gespeeld in de kans op een

9 M.H.D. Larmuseau e.a., 'Low historical rates of cuckoldry in a Western European population traced by Y-chromosome and genealogical data', *Proceedings of the Royal Society Biology*, 280: 1772 (2013) 2132400.

10 M.H.D. Larmuseau, K. Matthijs, T. Wenseleers, 'Cuckolded fathers rare in human populations', *Trends in Ecology & Evolution*, 31 (2016) 327–329.

11 M.H.D. Larmuseau, K. Matthijs, T. Wenseleers, 'Long-term trends in human extra-pair paternity: increased infidelity or adaptive strategy? A reply to Harris' *Trends in Ecology & Evolution*, 31 (2016) 663–665.

zogenaamd 'koekoekskind'? Komen breuken tussen de juridische en biologische afkomst meer voor binnen de burgerij en adel of binnen een andere socio-economische klasse? En zouden er verschillen gedetecteerd worden tussen de koekoeksgraden binnen dichtbevolkte steden en op het platteland? Het globale gemiddelde aan koekoekskinderen is laag en blijkt constant te zijn tussen westerse populaties, maar wellicht zijn er wel sterke verschillen waarneembaar als men zou inzoomen op specifieke aspecten of bevolkingsgroepen.

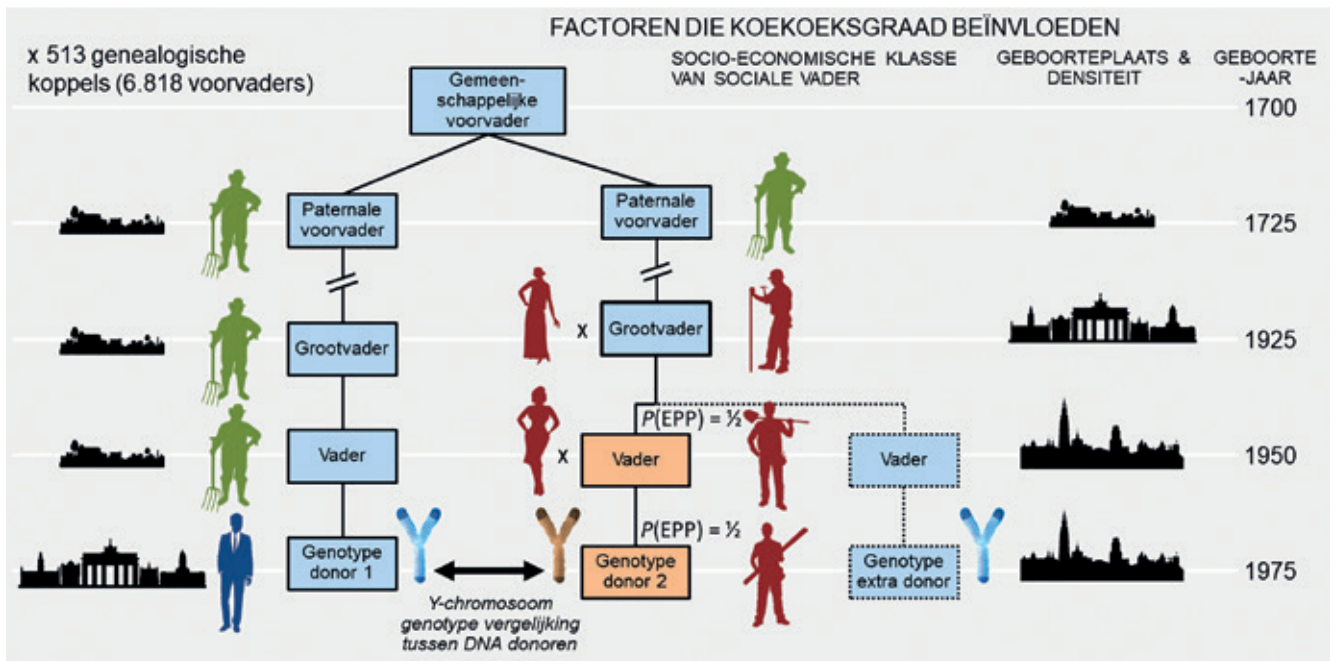
Het effect van de industriële revolutie

Om meer te weten te komen over wanneer en in welke context zich verschillen tussen biologische en juridische afstamming hebben plaatsgevonden, was een analyse met veel meer dan de initiële honderd koppels van verwante mannen per populatie noodzakelijk. Het streefdoel om verschillende honderden verwanten extra met elkaar te vergelijken, was dan ook de hoofdreden van een *citizen science* of burgerwetenschappelijke studie die eind 2015 startte en Vlaamse en Nederlandse genealogen opriep mee te werken aan dit onderzoek.¹² Het doel was dus om zoveel mogelijk 'genealogische koppels' uit Vlaanderen en Nederland te verzamelen, volwassen mannen uit Vlaanderen en Nederland, die volgens de aktes van de burgerlijke stand en het kerkelijk register verre verwanten in directe vaderlijke lijn waren van elkaar. Een dergelijke opdracht zou voor een professionele onderzoeksgroep vele jaren tijd geveerd hebben zonder de hulp van duizenden genealogen – of met een modern woord 'burgerwetenschappers' – die hun jarenlang onderzoek naar akten en archivale bronnen wilden beschikbaar stellen voor de wetenschap. Het verzamelen van het vereiste aantal aan genealogische koppels zou zelfs als een onmogelijke taak beschouwd worden. Daarnaast had de deelname voor de genealoog zelf een toegevoegde waarde, namelijk de biologische verificatie van hun eigen opgezochte stamboom. Een dergelijke win-winsituatie tussen burger en academisch/professionele onderzoeker is de ideale voedingsbodem voor succesvolle burgerwetenschappelijke projecten.

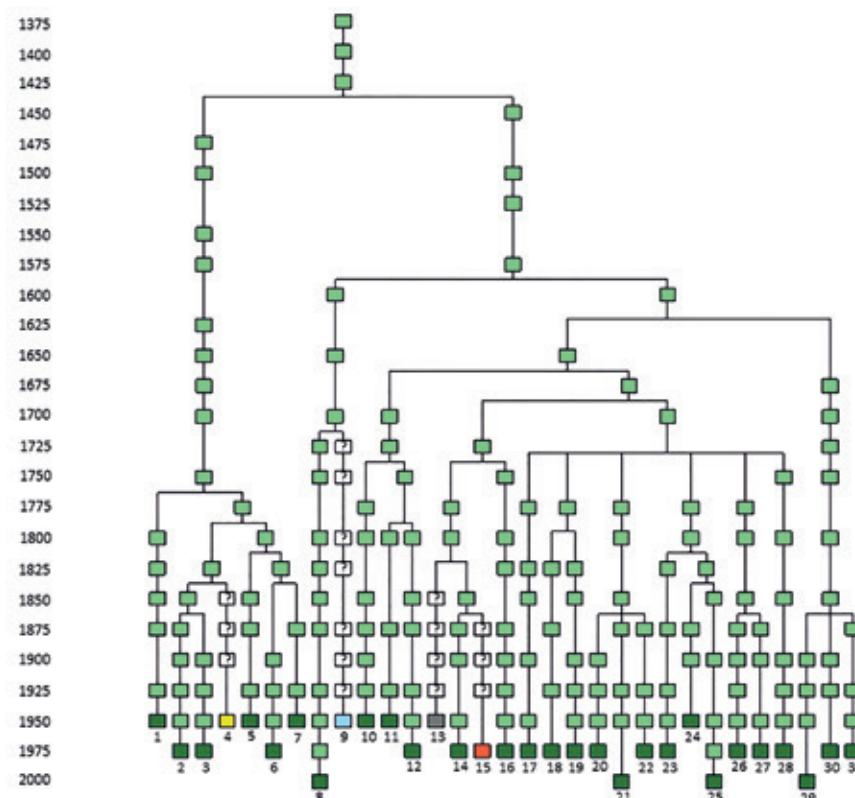
Omwille van ethische redenen moesten de individuen binnen de genealogische koppels steeds minstens zeven generaties (of 'meioses') van elkaar verwijderd zijn. Broers of neven werden onderling nooit met elkaar vergeleken. Elke deelnemer kreeg ook vooraf voldoende uitleg over het doel van de studie, zodat het voor iedereen duidelijk was dat een onverwacht resultaat steeds tot de mogelijkheden kon behoren. Uiteindelijk werden 513 enthousiaste duo's, die hun stamboom en DNA ter beschikking stelden, geselecteerd. Voor sommige genealogische koppels werden nog extra donoren geanalyseerd, als dit extra informatie kon verschaffen over waar in de genealogie een breuk tussen de juridische en biologische afkomst heeft plaatsgehad, zoals weergegeven in illustratie 2. De meest uitgebreide stamboom in de ganse analyse was de familie Ing(h)elbrecht/Engelbrecht, van West-Vlaamse origine, met in totaal 31 deelnemers (illustratie 3).

Originele archiefdocumenten van alle 6.818 voorvaders in de analyse werden opgezocht en grondig onderzocht. Hierbij werd steeds bevestigd dat alle kinderen in de stambomen binnen het huwelijk geboren waren. Bij alle kinderen geboren na de instelling van de burgerlijke stand werd tevens gecontroleerd dat de aangifte van de geboorte door de vader zelf was gedaan (indien hij de akte niet had ondertekend, stond erin vermeld dat hij niet kon schrijven). Voor de kinderen geboren tussen 1600 en 1800 werd

12 L. Gijssels, T. Huyse, I. Van Hoyweghen, *Citizen Science. Hoe burgers de wetenschap uitdagen* (Kalmthout 2019) 70–82.

Illustratie 2: De meest uitgebreide stamboom in de ganse analyse was de familie Ing(h)elbrecht/Engelbrecht, van West-Vlaamse origine, met in totaal 31 deelnemers

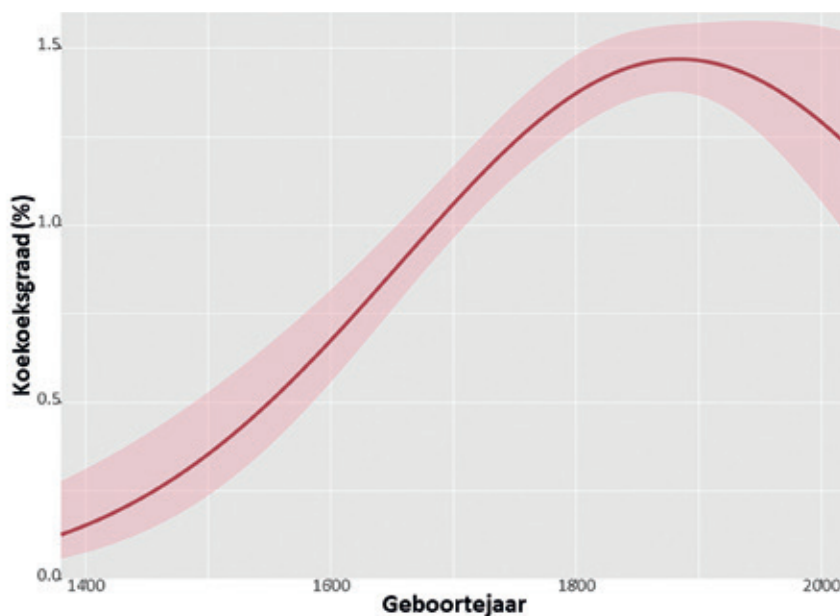
Illustratie 3: De genealogische en biologische verwantschappen tussen 31 genetisch geteste naamdragers van de West-Vlaamse familie Ing(h)elbrecht/Engelbrecht. Elk vierkantje in de boom stelt een mannelijk individu voor in de stamreeks; de onderste vierkantjes in de reeksen zijn de 31 genetisch geteste naamdragers. Elk vierkantje werd geplaatst ter hoogte van het aangegeven jaartal dat het dichtst gelegen was bij het geboortjaar van het weergegeven individu. De kleur van elk vierkantje representeert een specifiek Y-chromosomaal profiel, met andere woorden mannen die afgebeeld zijn in eenzelfde kleur zijn biologisch verwant met elkaar op een genealogische tijdschaal in tegenstelling tot hen afgebeeld met een andere kleur. Wanneer het Y-chromosomaal profiel van de voorvaders met zekerheid afgeleid kon worden, werd deze ook ingekleurd, maar met een lichtere tint om het verschil weer te geven met de effectief geteste DNA-donoren. Wanneer het Y-chromosomaal profiel niet met zekerheid kon afgeleid worden, werd deze niet ingekleurd en met een '?' aangeduid.

steeds het genealogisch bewijs aangeleverd dat de vader leefde op het moment dat het kind werd gedoopt. Deze aktes gaven ons de nodige informatie over de ouderdom van de ouders, en dus ook over het leeftijdsverschil binnen elk koppel, alsook over de geboorteplaats van elke voorouder in de analyse. Wanneer het beroep van de vader in de geboorte- of huwelijksakte werd vermeld, kon dit gebruikt worden om de socio-economische status van de voorvaders aan te geven. Via het internationale historische klasse systeem genaamd HISCLASS¹³, werden zij allen op basis van hun beroep onderverdeeld in vier verschillende sociale klassen: de landbouwers, de middenklasse (met de ambachtslieden, handelaars, kleine zelfstandigen), de lage sociale klasse (met de dagloners, arbeiders, wevers) of de gegoede klasse (met de burgerij, adel, universitair opgeleiden). Aangezien de gegoede klasse slechts 2% van de samenleving uitmaakte (en ook in onze databank), werd deze in de analyse vaak samen-gevoegd met de middenklasse.

13 M. van Leeuwen en I. Maes, *HISCLASS. A historical international social class scheme* (Leuven 2011).

Als alle genealogische gegevens gekoppeld worden aan de genetische informatie in een mathematisch model¹⁴, blijkt al snel dat in de Lage Landen de koekoeksgraad niet constant in de tijd was (illustratie 4). Tussen 1400 en 1900 stijgt de geschatte frequentie. Dat komt ook tot uiting in het resultaat voor de familie Ing(h)elbrecht/Engelbrecht (illustratie 3): de vier vastgestelde breuken tussen de juridische en biologische stambomen hadden ook in deze stamboom steeds een relatief recente oorsprong. Dit resultaat was alvast positief voor de vele genealogen die deelnamen aan het citizen scienceproject. Bij de aanvang van het project hadden immers heel wat wetenschappers vragen of de genealogische data wel accuraat genoeg zouden zijn om conclusies te kunnen trekken. Hoe verder terug in de tijd men gaat, hoe minder bronnen immers beschikbaar zijn en hoe meer fouten men kan verwachten in de aanname van een bepaalde voorvader in de stamlijn. Het is daarom essentieel dat net een andere trend zichtbaar is, namelijk dat de koekoeksgraad het hoogste was in de negentiende eeuw, in de periode waarin met de burgerlijke stand de kans op foute aannames

14 M.H.D. Larmuseau, *et al.*, 'A historical-genetic reconstruction of human extra-pair paternity'; *Current Biology*, 29 (2019) 4102–4107.

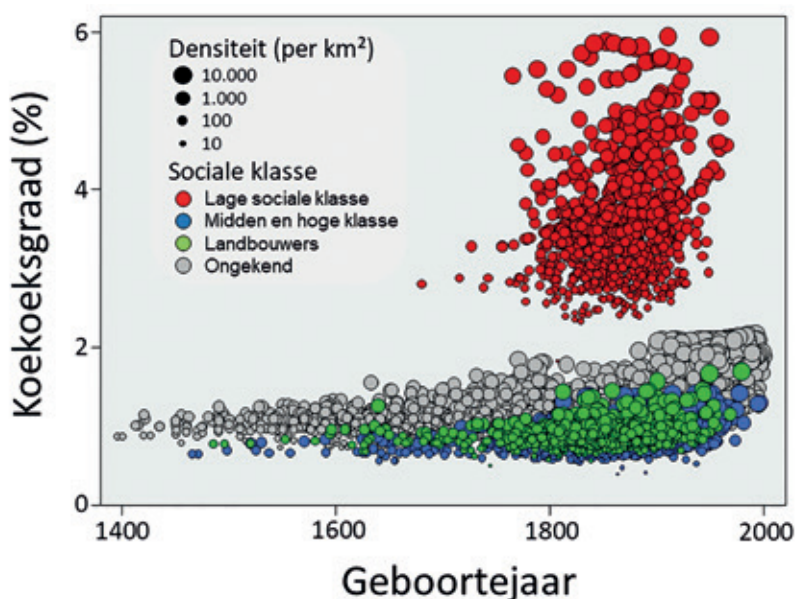
Illustratie 4: Het uitgebreide genetisch genealogisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland geeft aan dat de koekoeksgraad niet constant rond 1 procent situeerde maar dat het steeg vanaf 1400 tot 1900.

in de stamboom aanzienlijk lager is dan op basis van parochieregisters aangevuld met andere bronnen uit het ancien régime. Het toont alvast aan dat de waargenomen trend niet gerelateerd is aan de kwaliteit van de aangeleverde en geverifieerde stambomen.

De statistische analyse geeft slechts twee factoren aan die onafhankelijk van elkaar wel invloed hebben gehad op de historische koekoeksgraad en die ook het tijdseffect verklaart, dat weergegeven is in illustratie 4. Deze twee factoren zijn de bevolkingsdichtheid van de geboorteplaats van het kind en de socio-economische klasse van de vader. Zo blijkt uit de verzamelde data dat er een hogere kans op de geboorte van een koekoekskind was in de grootstad dan op het platteland. Hoogstwaarschijnlijk reflecteert dit resultaat de dalende sociale controle en grotere anonimiteit naarmate de bevolkingsdichtheid stijgt. Onafhankelijk van dit effect van urbanisatie, observeren we ook verschillen tussen de socio-economische klassen. Een veel hogere koekoeksgraad zou onder de lage sociale klasse, waaronder arbeiders, dagloners en wevers, hebben plaatsgehad dan onder de landbouwers, de ambachtslieden en de gegoede klasse. Dit resultaat was alvast zeer opmerkelijk, aangezien de archiefbronnen die handelen over het betwisten van vaderschap, zich zo goed als altijd binnen de rijkere families voordeden. Uiteraard was dit steeds naar aanleiding van een erfenis of mogelijke vergoeding, waar men in lage sociale klassen weinig of geen aanspraak op kon maken.¹⁵ Vandaar dat dergelijk onderzoeksmateriaal een vertekend beeld geeft van de werkelijke verschillen in biologische vaderschap tussen de socio-economische klassen en waarbij genetische genealogie een accurater beeld van de volledige historische populatie geeft.

15 S.F. Matthews-Grieco, *Cuckoldry, impotence and adultery in Europe (15th–17th century)* (Surrey (VK) 2014).

Door het effect van deze twee onafhankelijke factoren werden de meest opvallende verschillen tussen bevolkingsgroepen binnen Vlaanderen en Nederland zichtbaar tijdens de tweede industriële revolutie, van 1850 tot 1900. In die tijdperiode lag de koekoeksgraad bij de landbouwers op het platteland op slechts een half procent, terwijl dit in de laagste sociale klasse in de grootsteden kon oplopen tot zes procent (illustratie 5).

Illustratie 5: De geschatte koekoeksgraad voor elk van de 6.818 mannelijke voorouders van de 513 genealogische koppels in onze studie. De grootte van elke datapunt in de grafiek reflecteert de bevolkingsdichtheid van de geboorteplaats, de kleur ervan geeft de sociale klasse aan van de juridische vader.

Voor de interpretatie van deze resultaten is het echter jammer dat we de betrokkenen niet meer kunnen interviewen. Zo kan het hoge cijfer bij de arme stedelingen immers verklaard worden door meer buitenechtelijke affaires, maar zeker ook door verkrachting waartegen vrouwen in die positie toen minder beschermd waren. Opvallend is wel dat deze patronen sterk gelijkaardig zijn met het voorkomen van onechtelijke of onwettige kinderen, dit wil zeggen kinderen van ongehuwde moeders.¹⁶ Op basis van geboorte- en doopaktes werd eerder al door historisch demografen vastgesteld dat de frequentie aan onechtelijke kinderen in de negentiende eeuw piekte bij stedelijke vrouwen uit de lagere sociale klassen. De frequentie aan onechte kinderen bereikte in die periode zo'n vijf procent op het platteland en tot twaalf procent in Belgische en Nederlandse steden met meer dan duizend inwoners per vierkante kilometer. Onder het dienstpersoneel, arbeidsters en dagloonsters uit Brussel liep de frequentie aan onechtelijke kinderen zelfs op tot 36 procent.¹⁷ Het is opmerkelijk dat eenzelfde trend terug te vinden is voor de buitenechtelijke kinderen binnen het huwelijk, wat enkel via genetisch genealogie te traceren valt.

16 P. Laslett, K. Oosterveen & R.M. Smith, *Bastardy and its comparative history: studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica, and Japan* (Cambridge (VS) 1980).

17 C. Matthys, 'Discourses versus life courses: Servants' extramarital sexual activities in Flanders during the nineteenth and early twentieth centuries', *Journal of Urban History*, 42:1 (2016) 81–100.

Conclusie

Onze resultaten tonen aan dat de koekoeksgraad in de westerse samenleving algemeen laag is (circa één procent) maar dat deze varieerde in functie van de bevolkingsdichtheid en tussen de socio-economische klassen. De meest opvallende verschillen waren hierbij zichtbaar tijdens de tweede industriële revolutie, van 1850 tot 1900. Maar wat betekenen deze resultaten van dit innovatief en burgerwetenschappelijk onderzoek nu concreet voor de Vlaamse genealoog? Ze betekenen dat de kans om in de eigen stamboom een verschil vast te stellen tussen de archiefbronnen en de biologische afkomst zal afhangen van de sociale context van de voorouders. Maar of er hiervan effectief sprake is binnen een specifieke stamboom, daarvoor blijft nog steeds volgende volkswijsheid gelden: *the proof of the pudding is in the eating*. Een DNA-test tussen verwanten met een gemeenschappelijke voorvader blijft hiervoor noodzakelijk.

Doe-het-zelf: hoe nu zelf aan de slag gaan met DNA & familiegeschiedenis

Ieder van ons draagt via DNA een levend archiefdocument met zich mee dat we van onze voorouders hebben overgeërfd. De analyse van dit erfelijk materiaal via een DNA-test kan verwantschap aantonen tussen personen in het heden en zo het bewijs leveren voor een gemeenschappelijke (biologische) voorouder. De nieuwe onderzoeksvragen die hierdoor beantwoord worden, werpen een nieuw licht op stamboomonderzoek. De voorbije jaren zijn DNA-testen daarom dé hype onder genealogen. Iedereen kan makkelijk via het internet een DNA-kit aankopen, wangslim schrapen of een beetje speeksel spuwen, en opsturen naar een laboratorium. Moeilijk is het echter om te bepalen welke DNA-test geschikt is voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag die je als stamboomonderzoeker hebt en of de kwaliteit van de data voldoende is om een antwoord te kunnen geven. Velen kopen immers zomaar uit interesse een DNA-test zonder op voorhand een onderzoeksvraag te stellen of zelfs maar met alle mogelijke gevaren rond privacy en familiegeheimen rekening te houden. Deze korte 'doe-het-zelf' probeert alvast klaarheid te brengen in de diversiteit aan testen.

Er zijn (grofweg) drie verschillende DNA-testen voor genealogisch onderzoek, elk met een aparte methode, doelstelling, en specifieke voor- en nadelen.

1. De autosomale DNA-test

Type DNA: In de kern van een menselijke cel bevinden er zich 22 paar autosomale chromosomen en ook één paar van geslachtschromosomen, de zogenaamde X- en Y-chromosomen (XX bij een vrouwelijk individu en XY bij een mannelijk individu). Het autosomale DNA (atDNA) is het DNA dat enkel wordt overgeërfd via de autosomale chromosomen.

Eigenschappen: Een grote set aan atDNA-merkers, tussen 600.000 en één miljoen merkers, wordt geanalyseerd bij een atDNA-test. De resultaten worden vervolgens vergeleken met alle profielen aanwezig in een genetisch genealogische databank. Bij deze vergelijking berekent men het percentage van de atDNA-merkers en de lengte van identieke DNA-fragmenten die deelnemers overeenkomen. Hoe verder men in de stamboom van elkaar verwijderd is, hoe kleiner het percentage aan atDNA-merkers en de lengte van identieke DNA-fragmenten die men met elkaar deelt zullen zijn. Op basis van een atDNA-test kan men verwantschappen detecteren met een gemeenschappelijke voorouder die minder dan 200 jaar geleden geboren is. Is de verwantschap ouder dan 200 jaar, kan dit enkel via Y-chromosoom of mitochondriaal DNA gedetecteerd of geverifieerd worden (zie verder).

Onderzoeksvragen:

DNA onbekend of verwanten overzee?

Dankzij internationale databanken kun je met behulp van een atDNA-test verwanten opsporen over de hele wereld. De meest populaire databanken tellen miljoenen deelnemers, waardoor de kans aanzienlijk is dat een verre verwant is opgenomen in een dergelijke databank. Zo kan men dus met een DNA-test onbekende verwanten in binnen- en buitenland opsporen. Ook genealogen met een onbekende grootouder of die een nakomeling zijn van een onechtelijk kind, kunnen via atDNA een antwoord vinden over wie hun voorouder was. Voor adoptiekinderen en kinderen geboren vanuit anonieme sperma- en eiceldonatie is het zoeken naar verwanten in dergelijke databanken vaak de enige mogelijkheid in hun zoektocht naar de biologische vader of moeder.

Van waar komen mijn voorouders?

Online bedrijven geven via flitsende reclame graag de indruk dat een atDNA-test de precieze afkomst van je verre voorouders achterhaalt. De resultaten van deze bedrijven zijn helemaal niet betrouwbaar op continentaal niveau: voor de toewijzing aan regio's binnen de continenten liggen de resultaten voor eenzelfde persoon tussen verschillende bedrijven bijzonder ver uiteen en zijn ze algemeen onbetrouwbaar en onjuist. Zelfs als deze testen accurater zouden worden, dan nog blijkt het kijkvenster steeds kleiner te worden naarmate men verder in de tijd teruggaat. Bepalen van waar je genealogische voorouders vandaan komen op basis van atDNA, wordt hierdoor per generatie automatisch onnauwkeuriger. Dat genetisch onderzoek de papieren stambomen ooit zal vervangen of doen vergeten, is daarom onjuist.

Nadelen:

AtDNA-testen bieden voor de gewone genealoog zonder onbekende voorouders in de laatste vier generaties weinig informatie, behalve in verband met nieuwe contacten met verre familieleden. Toch kunnen dergelijke testen een erg delicate aangelegenheid zijn, zeker wanneer familieleden die altijd dachten biologisch aan elkaar verwant te zijn, hierdoor ontdekken dat die band slechts juridisch van aard is. Of wanneer men onverwacht te horen krijgt dat er een halfbroer of -zus, of een andere naaste verwante bestaat. Voor de betrokkenen kan het bijzonder pijnlijk zijn om met de uitkomst van een dergelijke DNA-test te worden geconfronteerd. Bovendien zijn bedrijven die atDNA-testen verkopen helemaal niet helder in de communicatie over wat ze met uw DNA-gegevens aanvangen. Sommigen verkopen hun data door aan onder andere farmaceutische bedrijven (zoals 23andMe) of laten de data ook inkijken voor forensische doeleinden (zoals GedMatch). Vaak ben je bij zo'n bedrijf niet enkel 'klant', maar vooral het 'product'.

Waar kan je terecht?

Voor een autosomale DNA-test kan men enkel terecht bij niet-Europese commerciële bedrijven waaronder 23andMe, MyHeritageDNA en AncestryDNA. De data kunnen ook opgeladen worden bij *third-party* websites, waaronder het populaire GedMatch en Geneanet.

Meer informatie:

M.H.D. Larmuseau, 'Genetische genealogie als mythbuster – Drie DNA-mythes doorgeprikt'. *Gen. magazine*, 24:3 (2018): 54–58.

M.H.D. Larmuseau, 'In de weer met DNA-matches levert nieuwe familieverhalen op', *Vlaamse Stam*, 54:4 (2018): 403–407.

M.H.D. Larmuseau, 'Growth of ancestry DNA testing risks huge increase in paternity issues', *Nature Human Behaviour*, 3 (2019) 5.

2. De Y-chromosomale test

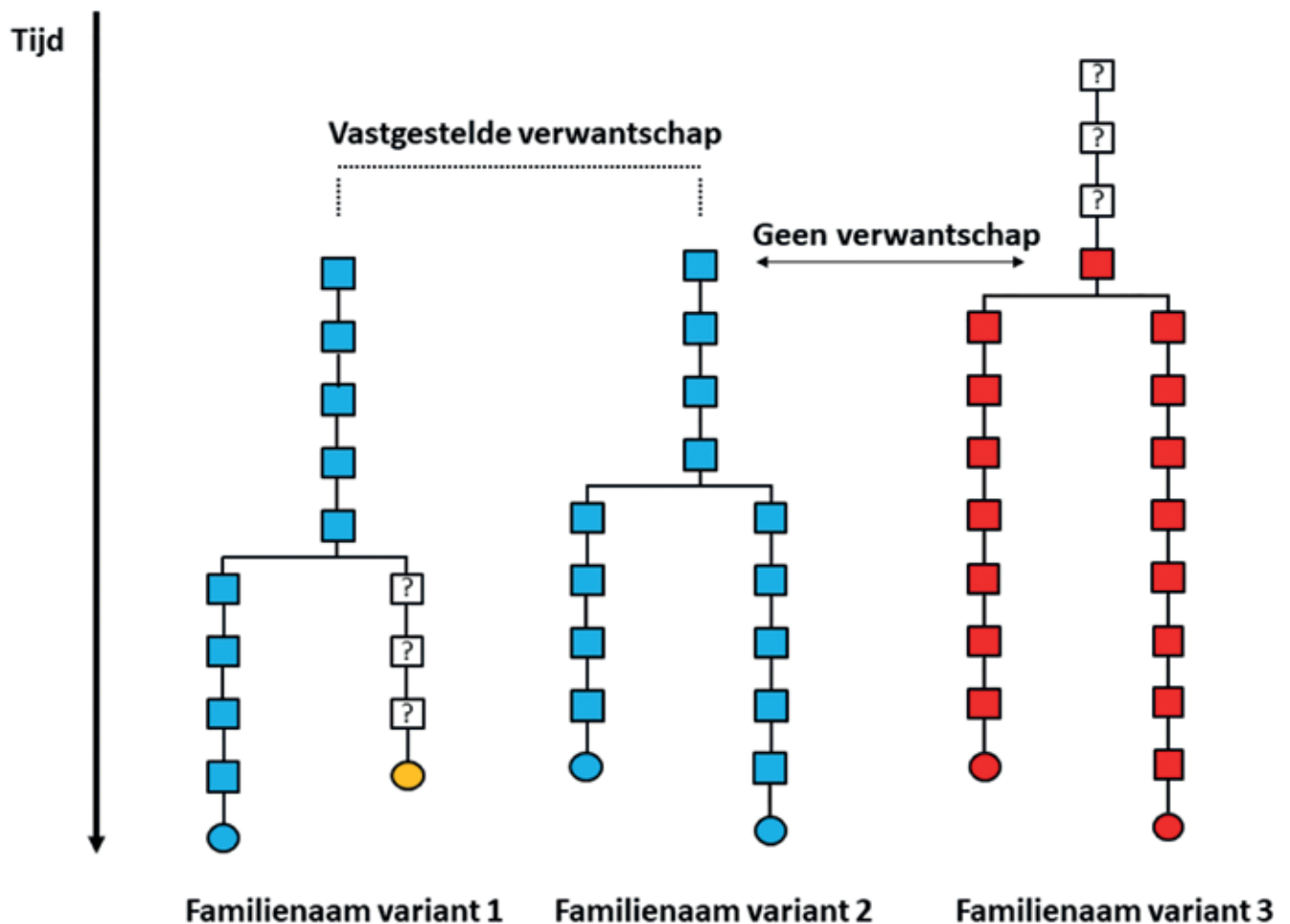
Type DNA: Bij de mens zijn er twee geslachtschromosomen, namelijk X en Y. Een vrouwelijk individu heeft twee X-chromosomen en een mannelijk persoon heeft zowel een X- als een Y-chromosoom. Bijgevolg is dit laatste het geslachtsdeterminerend chromosoom bij de mens. Elke man krijgt het enkel overgeërfd via zijn vader.

Eigenschappen: Het Y-chromosoom wordt enkel via vaderlijke lijn doorgegeven. Het is daarom een unieke merker om biologische verwantschappen in directe vaderlijke lijn te verifiëren of uit te sluiten, zowel op een genealogische als historische tijdschaal. Bovendien geeft het evolutionair aan vanwaar je paternale lijn afkomstig is en welke migratieroute het vanuit Afrika naar Europa heeft afgelegd in de laatste 300.000 jaar. Die informatie zit vervat in de zogenaamde Y-chromosomale 'haplogroep'.

Onderzoeksvragen:**Ben je verwant aan een naamgenoot?**

Soms kom je toevallig iemand tegen met dezelfde familienaam of ga je er zelf naar op zoek. Dan is het leuk om te onderzoeken of je in de verte familie bent, dus of je samen een gemeenschappelijke voorouder hebt die de familienaam aan beiden heeft doorgegeven. Soms is dat niet meer met

zekerheid aan te tonen of uit te sluiten op basis van archiefdocumenten. Daar waar (papieren) archieven stoppen, kan een DNA-test uitwijzen of er inderdaad een verwantschap tussen jullie bestaat. Door het Y-chromosoom van verschillende mannelijke personen uit de beide familietakken met elkaar te vergelijken, kan vastgesteld worden of de familienaam van een zelfde voorvader is overgeërfd of dat het onafhankelijk van elkaar is ontstaan.

Het genetisch testen van de biologische verwantschap tussen mannen met een zelfde of gelijkaardige familienaam waarvoor nog geen archivale verwantschap is gevonden, is een zeer populair hulpmiddel bij genealogen. In dit fictieve voorbeeld werden zes levende leden (in bolletjes weergegeven) van drie stammen genetisch getest via het Y-chromosoom. De kleuren geven de drie verschillende Y-chromosomale varianten aan die waargenomen werden bij de donoren en die met zekerheid toegewezen werden aan hun voorouders. In dit voorbeeld werd er verwantschap gevonden tussen familienaam variant 1 en variant 2. Er werd ook een afwijkend Y-chromosoom waargenomen bij variant 1 door het voorkomen van minstens één koekoekskind in een van de laatste vier generaties binnen de stamreeks van deze donor. Ook werd er geen biologische verwantschap gevonden tussen varianten 1 en 2 met variant 3.

Twijfel over biologische voorvader?

Een verwantschap op papier kan toch biologisch anders in elkaar zitten. Door buitenechtelijke kinderen en ongekende adopties kan je juridische en biologische afkomst verschillend zijn. Soms bestaan er roddels of aanwijzingen dat een voorvader niet de biologische was of dat een bepaalde persoon de vader was van een voorhuwelijks of onwettig kind. Een Y-chromosomale test kan zeer gericht en precies een antwoord hierop bieden, ook al gaat het over honderden jaren terug. Deze test is reeds voor vele Vlaamse genealogen bijzonder nuttig gebleken: een eerste voorbeeld hiervan was de formele bevestiging dat de wettige echtgenoot van een voormoeder niet de biologische vader kon zijn aangezien hij in een psychiatrische instelling verbleef ten tijde van de zwangerschap en bevalling. De man waarmee de voormoeder toen 'in concubine' samenleefde, bleek effectief de biologische vader te zijn. Een tweede voorbeeld is het vaststellen dat de man die enkele jaren na de geboorte van een onwettig kind trouwde met de moeder waarbij het kind alsnog gewettigd werd en de familienaam overnam, niet de biologische vader bleek te zijn van het kind ondanks men dit hardnekkig in de familiegeschiedenis bleef beweren.

Nadelen:

Hoewel het Y-chromosoom een zeer interessante genetische merker is voor de genealoog om verre verwantschappen te detecteren, kunnen enkel mannen de test ondergaan.

Waar kan je terecht?

Het 'Project Y' van Histories vzw en KU Leuven richt zich op het Y-chromosoom en ondersteunt genealogen met hun concrete vraagstelling (<https://historiesvzw.be/project-y>).

Er zijn commerciële bedrijven waar klanten een Y-chromosomale analyse kunnen laten uitvoeren, waaronder 'Familytree DNA', of reeds verkregen sequenties kunnen laten interpreteren waaronder 'YFull'.

Meer informatie:

F. Calafell & M.H.D. Larmuseau, 'The Y-chromosome as the most popular marker in genetic genealogy benefits interdisciplinary research', *Human Genetics*, 136 (2017) 559–574.

M.H.D. Larmuseau, 'De onverwachte vondst in Idesbalds hooiberg', *Vlaamse Stam*, 54:1 (2018) 3–9.

M.H.D. Larmuseau, 'De gevoelige zoektocht naar een biologische betovergrootvader', *Vlaamse Stam*, 55:1 (2019) 3–6.

3. De mitochondriale DNA-test

Type DNA: In onze cellen zijn er mitochondriën aanwezig, dat zijn de energiefabriekjes in de cel. Eigenaardig genoeg bevatten deze mitochondriën ook DNA, het mitochondriaal DNA (of Mito-DNA). Aangezien we enkel mitochondriën overerven via onze moeder, volgt de overerving van het Mito-DNA ook de maternale lijn.

Eigenschappen: Aangezien Mito-DNA enkel via de moeder en in moederlijk doorgegeven wordt, wordt het Mito-DNA het 'moederspoor voor de genealoog' genoemd. Het is een unieke merker om biologische verwantschappen in directe moederlijke lijn te verifiëren of uit te sluiten. Bovendien

geeft het evolutionair aan vanwaar je maternale lijn afkomstig is en welke migratieroute het vanuit Afrika naar Europa heeft afgelegd in de laatste 200.000 jaar (= 100.000 jaar minder dan het Y-chromosoom). Die informatie zit vervat in de zogenaamde mitochondriale 'haplogroep'.

Onderzoeksvragen:

Ben ik zeker van mijn voormoeder?

Het Mito-DNA is een unieke merker om biologische verwantschappen in directe moederlijke lijn te verifiëren of uit te sluiten. Een exacte match van het volledige mtDNA (of met maximum twee verschillen in de sequentie) is de bevestiging van een verwantschap wanneer deze verwacht werd op basis van archivale documenten. Deze mitochondriale test is reeds voor enkele Vlaamse genealogen bijzonder nuttig gebleken: een eerste voorbeeld hiervan was de formele bevestiging van een link tussen twee generaties in de maternale stamlijn die door het ontbreken van parochie-registers voor een bepaalde tijdsperiode enkel maar gesuggereerd kon worden zonder mtDNA-test. Een tweede voorbeeld was de ontkrachting van een hardnekkig familieverhaal dat de biologische voormoeder in feite een vriendin van de juridische voormoeder was die clandestien als draagmoeder had opgetreden.

Identificatie?

Bij de historicus is het mitochondriaal DNA vooral bekend voor de toepassing om eeuwenoude stoffelijke resten en relieken te identificeren. Het mitochondriaal DNA moet immers tussen verre maternale verwanten (nagenoeg) identiek zijn door de eeuwen heen. Hierdoor is een match reeds diverse keren cruciaal geweest om een skelet of reliek met stoffelijke resten toe te schrijven aan een gekend historisch figuur, of om een geclaimde toeschrijving net te ontkrachten. Het bekendste voorbeeld is de positieve identificatie van koning Richard III van Engeland (1452–1485), de onfortuinlijke koning wiens stoffelijk overschot in 2012 gevonden werd onder een autoparking in Leicester. Het volledige Mito-DNA van het skelet werd uitgelezen en vergeleken met twee huidige verwanten in directe moederlijke lijn via zijn oudste zus, Anna van York (1439–1476). Het Y-chromosoom van het skelet werd ook vergeleken met dat van verschillende verre paternale verwanten, maar dit leverde geen match op. Het Y-chromosoom resultaat werd toegewezen aan verschillende 'koekoekskinderen' in de paternale stamboom tussen Richard III en zijn verre paternale verwanten.

Nadelen:

Het Mito-DNA is met zo'n 16.500 baseparen extreem klein in vergelijking met de rest van het menselijk genoom. Dit heeft als gevolg dat er veel minder variatie gedetecteerd kan worden, zeker in vergelijking met het Y-chromosoom. Vele personen kunnen daarom een volledige Mito-DNA match met een andere persoon verkrijgen zonder dat er een genealogische verwantschap wordt gevonden en de gemeenschappelijke voormoeder eerder op historische schaal te situeren valt. Het berekenen van de tijd tot de meest gemeenschappelijke voormoeder tussen twee personen is hierdoor weinig nauwkeurig.

Waar kan je terecht?

Het MamaMito-project van Histories vzw en KU Leuven richt zich op het Mito-DNA (<https://mamamito.be>).

Er zijn commerciële bedrijven waar klanten een volledige Mito-DNA analyse kunnen laten uitvoeren waaronder 'Familytree DNA'.

Meer informatie:

M.H.D. Larmuseau, 'Mitochondriaal DNA: Het moederspoor voor de genealoog', *Gens Nostra* 74:5 (2019) 264–271.

M.H.D. Larmuseau & M. Bodner, 'The biological relevance of a medieval king's DNA', *Biochemical Society Transactions*, 46:4 (2018) 1013–1020.

Biografie

Maarten Larmuseau, doctor in de biologie en benoemd als gastprofessor in de genetische genealogie en het genetisch erfgoed aan de KU Leuven (Departement Humane Genetica). Hij is werkzaam als senior scientist bij Histories vzw waarin hij als projectleider fungeert binnen de citizen scienceprojecten rond genetische genealogie alsook binnen de oudDNA projecten rond archeologische opgravingen in Vlaanderen. E-mail: maarten.larmuseau@kuleuven.be Twitter-account: @MHDLarmuseau

928

929

932

930

931

933

934

935

Het familielevens in beeld

Fotoalbums als blik op het verleden (circa 1860–1940)

Kim Descheemaeker

Mensen proberen al eeuwenlang hun leefwereld en ervaringen vast te leggen op beeld, eerst via de beeldhouw-, teken- en schilderkunst, later ook met behulp van de fotografie. Naarmate de technologische mogelijkheden van de fotografie toenamen, kregen steeds bredere lagen van de bevolking toegang tot het medium. Deze foto's vormden voor de betrokkenen vaak bijzondere kleinoden, die goed bewaard dienden te worden. Daarom werden ze stevast in fotoalbums gekleefd, soms voorzien van bijschriften. Sommige albums groeiden uit tot heuse plakboeken of bevinden zich op de grens tussen dagboek, autobiografie en fotoalbum. De foto's in dergelijke albums zijn vaak in klein formaat, maar daarom niet minder waardevol als historische bron. In de jaren 1970–1980 was er vooral vanuit antropologische hoek aandacht voor familiefotografie en fotoalbums, maar sinds het laatste decennium verschenen deze bronnen ook binnen het blikveld van historici en kunstwetenschappers.

Waar portretten vaak geposeerd zijn en een uniek moment wilden vastleggen, getuigen snapshots veelal van de kleine, spontane aspecten van het leven. Beide bieden een bijzondere en soms intieme blik op het verleden. Na een methodologische introductie, belichten we in deze bijdrage de geschiedenis van de familiefotografie voor de periode 1860–1940 en de mogelijkheden en beperkingen van familiefotografie en fotoalbums voor historisch en genealogisch onderzoek aan de hand van enkele albums bewaard in Liberis.¹

De fotoalbums die aan bod komen, zijn afkomstig van drie families. De fotoalbums in het archief van de familie Brunin-Berte waren wellicht de eigendom van het echtpaar Emma Berte en Oscar Brunin. Het gezin behoorde tot de Gentse liberale burgerij. De bewaarde fotoalbums situeren zich in de tweede helft van de negentiende eeuw en zijn een voorbeeld

Foto links: Familiefoto's zijn ondanks hun vaak kleine formaat vaak waardevolle bronnen. Zeker in de context van een fotoalbum bieden ze tal van mogelijkheden voor onderzoek. (Liberis, archief Buyse-Verschoore)

1 Liberis is het erfgoedcentrum voor de geschiedenis van het vrijheidsideaal in al zijn facetten. De organisatie werd in 1982 opgericht als bewaarplaats voor de geschiedenis van het liberalisme in Vlaanderen en België. Intussen is Liberis uitgegroeid tot een archiefinstelling die zich ook richt op personen, denkgroepen, (niet-zuilgebonden) beroepsorganisaties, vrije beroepen en allerlei andere groepen die een bijdrage lever(d)en aan het realiseren van het vrijheidsideaal. Liberis zet zich in voor het verzamelen, bewaren, onderzoeken en ontsluiten van haar collectie. Ook het brede publiek kan de collectie raadplegen. Voor meer informatie: www.liberis.eu.

van de opkomst van de fotografie. Vervolgens worden enkele fotoalbums van de familie Buysse-Verschoore onder de loep genomen. Ook deze familie behoorde tot de liberale burgerij in Oost-Vlaanderen. Ze hield heel wat fotoalbums bij tussen circa 1900 en 1930. In de periode dat deze familie foto's nam, kende de fotografie een democratisering en verruimde haar beeldtaal. Tot slot besteden we aandacht aan de representatie van de familiale identiteit en relaties in fotoalbums aan de hand van een album van Adriaan Verhulst. Verhulst groeide in de jaren 1930 op in een flamingantisch gezin in Gent. Het fotoalbum van zijn kindertijd ontwikkelde zich echter tot een merkwaardig plakboek dat zich verderzet tot in de jaren 1980.

Methodologie

Familiefoto's bieden een beeld van de familiestructuren, -relaties en -tradities, die zo versterkt en uitgewisseld konden worden. De betekenis van een album kan echter enkel ten volle begrepen worden als de onderzoeker vertrouwd is met de afgebeelde momenten op de foto's. Daartoe dient zoveel mogelijk contextinformatie over de betrokkenen bij het album verzameld te worden. In het beste geval kan men met de eigenaar van het album in gesprek gaan over de foto's. De oorspronkelijke samenstellers, eigenaars en gebruikers beschouwden de foto's als letterlijke weergaven van de afgebeelde gebeurtenissen, maar ook als geheugensteun of startpunt voor herinneringen, associaties en een *stream of consciousness* die allemaal deel uitmaken van de betekenislagen van de beelden. Fotoalbums maken immers deel uit van de immateriële cultuur binnen een familie; het zijn eerder steunpunten bij mondelinge overlevering, tradities en gebruiken dan op zichzelf staande documenten. Bij het bespreken van albums zal dan ook steeds een herinterpretatie en nieuwe constructie van de foto's vanuit het standpunt van het heden plaatsvinden. Indien er geen bijkomende informatie beschikbaar is, zoals het geval is voor de albums die besproken zullen worden in dit artikel, zal het fotoalbum op haar interne gegevens, zoals de onderwerpen, compositie en schikking geïnterpreteerd moeten worden.²

In eerste instantie kan men de materialiteit van het fotoalbum en de familiealbums onder de loep nemen. Of er waardevolle materialen gebruikt werden, zegt iets over belang dat er aan gehecht werd en/of over de financiële slagkracht van de eigenaar. De staat van het album en de foto's geeft informatie over het gebruik. Is het versleten door veelvuldig hanteren?

Hoe werd er omgesprongen met de beperkte beschikbare ruimte in de albums: is er sprake van een *horror vacui* of bestaat het album uit enkele zorgvuldig gekozen beelden?

Werd er zorgzaam mee omgesprongen? Zijn er van de desbetreffende familie meerdere dunne albums beschikbaar, of eerder enkele dikke albums? Hoe werd er omgesprongen met de beperkte beschikbare ruimte in de albums: is er sprake van een *horror vacui* of bestaat het album uit

- 2 Ch. Musello, 'Studying the home mode: an exploration of family photography and visual communication', *Studies in Visual Communication*, 6:1 (1980) 39–41; J. Ruchatz, 'Public rites/private memories. Reconciling the social and individual in wedding photography', in: S. Helff en S. Michels (red.), *Global photographs* (Bielefeld 2018) 186; S. Erkonan, 'Photography and the construction of family and memory', in: L. Kramp e.a. (red.), *Politics, civil society and participation: media and communications in a transforming environment* (Bremen 2016) 262.

Fotoalbums uit het archief van de familie Brunin-Berte, ca. 1860–1900. (Liberas, archief familie Brunin-Berte)

enkele zorgvuldig gekozen beelden? Welke grootte heeft het album: is het gemakkelijk hanterbaar, geschikt om samen te bekijken en door te geven?

Vervolgens wordt de inhoud en samenhang van het fotoalbum onderzocht. Om de originele volgorde, context en bijkomende informatie van de foto's in een album te bewaren, dient er zorgzaam mee omgesprongen te worden. Na een tijdje neemt de kleefstof waarmee de foto's vast zitten immers in sterkte af, waardoor de foto's uit het album kunnen vallen. Een familiealbum draagt vaak een titel en bij de beelden staat soms een bijschrift. Deze vormen waardevolle informatie om de foto's in het album te contextualiseren. Een van de fotoalbums in het archief van de familie Buysse-Verschoore draagt bijvoorbeeld de titel *A ma chère maman, à l'occasion de son anniversaire, Landegem 22 septembre 1901*. Wellicht zijn de foto's dus (voornamelijk – enkele foto's achteraan in het album werden duidelijk later toegevoegd) te dateren vóór 22 september 1901, en hoogstwaarschijnlijk zelfs kort voor deze datum, tenzij het foto's van bijzondere gelegenheden of van overledenen betreft.

Indien er geen bijschriften zijn, kan men proberen te achterhalen in welke periode de foto's gemaakt zijn aan de hand van externe formele kenmerken zoals de afdruk en vorm van de foto, en interne formele elementen zoals de afgebeelde kledij en voorwerpen (auto, radio ...). Wanneer enkele personen in het album geïdentificeerd kunnen worden, kan dit een aanknopingspunt vormen voor de andere personen op de foto's, aangezien het meestal nauwe verwanten of vrienden betrof.

Wanneer het fotoalbum in haar context gesitueerd kon worden, bestaat de volgende stap erin om de foto's op zichzelf en in relatie tot elkaar te analyseren. Het is belangrijk om de foto's in een album niet enkel op

Enkele gescheurde foto's in de albums van de familie Buysse-Verschoore, ca. 1890–1925. Van de eerste foto beschikken we over een dubbel, in z'n geheel bewaard exemplaar, waaruit blijkt dat Arthur Buysse en Augusta Beaucarne uitgescheurd zijn. (Liberas, archief familie Buysse-Verschoore)

M. Louis Beaucorne

zichzelf, maar ook als deel van het geheel te bekijken. Fotoalbums werden bewust op een bepaalde manier samengesteld en verbeelden een proces van inclusie en exclusie. Zijn er tussen een geheel van familiefoto's ook foto's van vrienden te vinden? Dan was er waarschijnlijk een erg nauwe band met die vrienden en werden ze bijna als familie beschouwd. Zo zullen in een fotoalbum voor een bepaalde gelegenheid zoals een verjaardag of jubileum enkel de meest nabije familieleden en uitzonderlijk de beste vrienden van de ontvanger opgenomen worden. Indien er iemand opvallend aanwezig (vrienden, bedienden, werkgever ...) of afwezig (bijvoorbeeld nauwe familie) is, of indien sommige foto's duidelijk afwijken van de andere foto's, heeft dit vermoedelijk een welbepaalde reden. Door het verwijderen of vervormen van foto's kan immers een breuk gemaakt worden met het verleden of kan de herinnering aan het verleden (met name het fotoalbum) in overeenstemming worden gebracht met de huidige situatie.³ Zo is het opmerkelijk dat in verschillende fotoalbums van de familie Buysse-Verschoore personen uit foto's gescheurd werden. Wie zou daar mee op de foto hebben gestaan? Is er weet van een scherp conflict binnen de familie die deze actie kan verklaren?

Binnen het kerngezin was veelal een van beide ouders fotograaf van dienst. Indien een van de ouders dus slechts zelden in beeld komt, wil dit niet zeggen dat er een slechte band mee was, vermoedelijk was hij of zij gewoon de fotograaf. Dit geeft meteen een idee van wie in de familie wellicht het meest met de foto's bezig was en wellicht ook de fotoalbums samenstelde. Haar of zijn blik bepaalde bijgevolg wie of wat gefotografeerd werd en welke foto's op welke wijze een plek in een album kregen. Het lijkt erop dat in de negentiende eeuw, toen het medium nog duurder, technisch moeilijker en bijgevolg beperkter toegankelijk was, vooral mannen fotografeerden, terwijl met de democratisering steeds meer vrouwen de rol van familiefotograaf op zich namen.⁴ Het is mogelijk dat deze verhouding zich in de fotoalbums vertaalde in een gegenderde blik op het familieleven en de wereld.⁵

De opkomst van de fotografie vanaf het midden van de negentiende eeuw

Liberas bewaart een aantal van fotoalbums van de familie Brunin-Berte⁶, voor de periode van circa 1860–1900. Deze albums waren wellicht van het echtpaar Emma Berte (°1838 – 1917) en Oscar Brunin (°1838–1905), dat samen met de ruimere familie in een statig herenhuis aan de Coupure Links in Gent woonde.⁷ Beiden waren van goeude afkomst, met heel wat eigendommen in Oost-Vlaanderen (voornamelijk Lochristi) en in Henegouwen, waar Oscar Brunin geboren en getogen was. Het echtpaar huwde in 1865 en kreeg vier kinderen, waarvan de jongste al na zes maanden overleed.⁸

Elk album bestaat uit een fraai vormgegeven lederen kaft, samengehouden met een metalen sluiters. De pagina's zijn snedeverguld en bestaan afwisselend uit omlijstingen voor één foto in kabinetformaat of vier foto's van *carte de visite*-formaat. De hoogstaande afwerking van de albums wijst erop dat het exceptionele stukken waren, waar veel waarde aan gehecht werd. Het merendeel van de foto's zijn albuminedrukken, maar één album bestaat bijna volledig uit kwalitatief hoogstaande kooldrukken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. Deze kooldrukken waren duurder en werden geprezen om hun onvergankelijkheid. Ze zien er inderdaad nog steeds als nieuw uit.⁹

3 Erkonan, 'Photography and the construction of family and memory', 263–265, 269–270.

4 Vergelijk bv. Ch. Williams, 'The meaning of family photographs', in: <http://dostalproject.weebly.com/meaning-of-family-photos.html#>, 1997 en S. Gardner, 'Exploring the family album: social class differences in images of family life', *Sociological Inquiry*, 61:2 (1991) 246.

5 G. Rose, 'Family photographs and domestic spacings: a case study', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 28:1 (2003) 6.

6 Liberás (verder LA), Archief familie Brunin (verder: Brunin), archief nr. 824 (nog niet volledig geïnventariseerd), inv. 824, 164 en 165 fotoalbum van de familie Brunin-Berte, ca. 1860–1900.

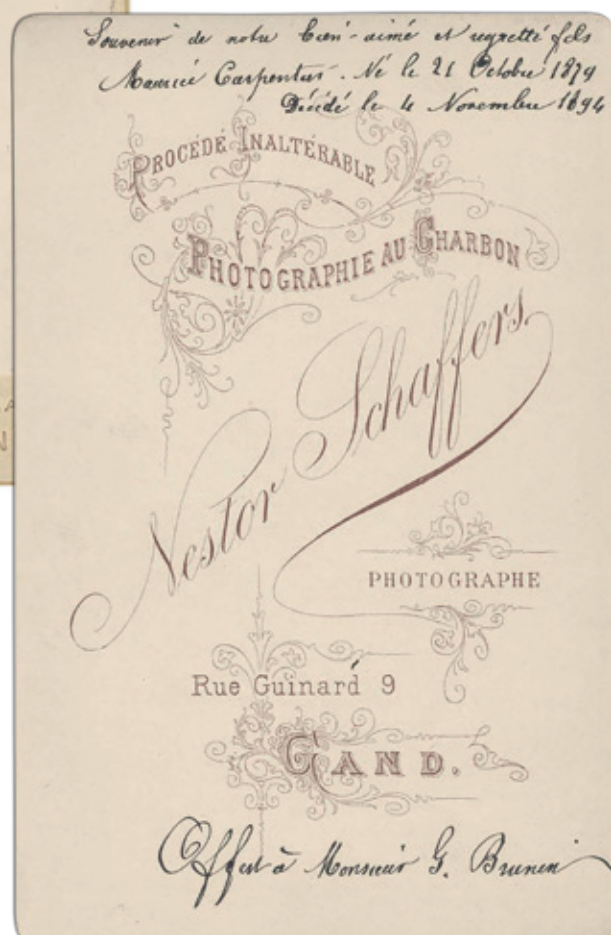
7 M. Bonte e.a., *De Coupure in Gent: scheiding en verbinding* (Gent 2009) 265.

8 LA, Brunin.

9 M. Haegeman, 'Portretten uit het verleden: de fotocollectie Brunin in Liberás/Liberaal Archief', *Contemporanea*, 38:3 (2019) 3, via <https://www.contemporanea.be/nl/article/20193-archieven-kort-liberaal-archief>.

Foto van Maurice Carpentier met opdracht aan George Brunin, in een fotoalbum van de familie Brunin, ca. 1894. (Liberas, archief familie Brunin).

De foto's in de albums lijken niet chronologisch geordend, maar eerder volgens een zekere sociale structuur. Vooral het kerngezin Brunin-Berte met hun kinderen komt in beeld. Maar ook foto's van verwanten van de families Colson, Varlez, Rolin, Van Cauwenberghe, d'Elhougne en Maeterlinck zijn aanwezig. Er zijn talrijke baby- en kinderportretten, met bijzondere aandacht voor communiefoto's. De portretten zijn meestal individueel en slechts zelden met meerdere personen. Door de schikking van de foto's binnen het album werden toch groepen gevormd, die sociale banden weergeven. Sommige foto's zijn geïdentificeerd door middel van een onderschrift of een bijschrift op de achterzijde, maar heel wat beelden blijven toch ongeïdentificeerd.¹⁰ Opvallend is onder meer de foto van Maurice Carpentier die door diens ouders aan Georges Brunin werd geschonken ter nagedachtenis van zijn overlijden op 4 november 1894. Er moet dus een nauwe band geweest zijn tussen beide.

De fotoalbums van de familie Brunin-Berte geven de opkomst en evolutie van de vroege fotografie weer. Na de uitvinding van de fotografie in de eerste helft van de negentiende eeuw, maakten technologische verbeteringen het medium rond 1850 ruimer beschikbaar. In rijkere klassen kon men zich soms een eigen fototoestel permitteren, maar de meeste mensen deden beroep op een professionele fotograaf. De mensen in de fotoalbums van de familie Brunin-Berte werden onder meer geportretteerd door beroepsfotografen zoals Charles Roose, Louis De Laetre, Cornand & Cie en Nestor Schaffers in Gent, Jules Gêruzet, Ghémar Frères, Eugène Guérin, en Charles De Trez in Brussel en Louis Carlier en Auguste Chapuis in Bergen. Opvallend is dat Ghémar Frères hoffotografen waren. In 1894 werd het fonds aan foto's van het bedrijf overgekocht door de firma Gêruzet. Cornand & Cie en Charles De Trez waren gerelateerde fotografiefamilies.¹¹

In rijkere klassen kon men zich soms een eigen fototoestel permitteren, maar de meeste mensen deden beroep op een professionele fotograaf

Beroepsfotografen vestigden zich voornamelijk in de steden, maar trokken ook rond langs dorpen om in opdracht portretten te maken. Een foto nemen was een dure aangelegenheid, waardoor dit vooral voor de rijkere burgerij was weggelegd. Al snel interesseerden ook lagere sociale klassen zich voor het medium. Zij spaarden hun weinige geld om ter gelegenheid van een bijzonder moment een portret te kunnen laten nemen en vereeuwigd te worden.

Gelijktijdig met de verspreiding van de fotografie ontstond een nieuwe blik op de kindertijd, die als een speciale periode gescheiden van deze van de volwassenheid beschouwd werd. Hierdoor werd het belangrijker om specifieke momenten in het proces van het opgroeien te documenteren, waardoor kinderfotografie enorm populair werd. De vele baby- en kinderportretten van de familie Brunin-Berte zijn dan ook niet uitzonderlijk. Alle

10 Haegeman, 'Portretten uit het verleden'

11 Het standaardwerk S. Joseph, M.-C., Claes en T. Schwilden, *Directory of Photographers in Belgium 1839-1905* (Antwerpen: De Vries-Brouwers, 1997) 2dln. biedt een overzicht van fotografen die in de negentiende eeuw in België actief waren. Indien de fotograaf gekend is, kunnen foto's aan de hand van diens werkingsperiode relatief gedateerd worden.

Portret van een onbekende vrouw tegen een neutrale achtergrond, ca. 1866–1908 (Liberas, archief familie Brunin-Berte)

lagen van de bevolking lieten portretten nemen van hun kinderen. Uit case studies uit Frankrijk en Engeland blijkt daarnaast dat kinderen uit de arbeidersklasse zich lieten fotograferen om hun toenemende arbeidsvaardigheden te documenteren. Zo zijn er portretten bekend van het moment waarop leerjongens hun opleiding beëindigden. Ook jongelui die in dienst gingen bij de scheepvaart of in het leger poseerden trots in hun nagelnieuwe uniform.¹² Dergelijke foto's zijn vaak een uitdrukking van de sociale mobiliteit die bepaalde klassen via hun opleiding of beroep konden bewerkstellen. Door zich op deze sleutelmomenten te laten fotograferen werd het belang hiervan benadrukt en versterkt.

- 12 N. Hudgins, 'A historical approach to family photography: class and individuality in Manchester and Lille, 1850-1914', *Journal of Social History*, 43:3 (2010) 569.

Portretten van onbekende mannen in een huiselijke sfeer genomen te Londen en Gent, ca. 1860-1870 (Liberas, archief familie Brunin-Berte)

In eerste instantie waren de foto's nog voornamelijk daguerreotypes (circa 1840–1860). Doordat de zilveren plaat een relatief lange belichting nodig had, dienden de mensen lang stil te staan. De fotografie ontwikkelde in die periode eigen, specifieke conventies waarin de beeldtaal van geschilderde portretten, met een grote *sérierus* in een formele setting, doorleefde. Personen werden individueel geportretteerd of met hun nauwste verwanten, tegen een neutrale achtergrond of juist met allerlei rekwisieten en een geschilderde achtergrond die de suggestie van een huiselijk interieur, landschap of exotische locatie oproepen. De foto's werden in een bijzondere sfeer genomen: voor een speciale gelegenheid, in een elegant ingerichte studio, in de mooiste kledij (soms geleend) en met het idee dat de foto vaak éénmalig (er was lang voor gespaard) en voor de eeuwigheid was. Door de combinatie van die technische beperkingen, beeldtaal en setting komen de portretten uit de negentiende eeuw ons nu vaak erg rigide, stijf en formeel over.¹³

In 1851 werd een procedé om foto's op papier af te drukken verfijnd, waardoor van één foto meerdere afdrucken bekomen konden worden. Kort daarop werd de productie van foto's op kaartformaat geïntroduceerd. De daar uit voortvloeiende *cartes de visite* werden in de jaren 1860–1870 enorm populair. Deze portretten vormden een relatief goedkoop sociaal medium dat vrijelijk uitgewisseld kon worden. Zoals onder meer blijkt uit de fotoalbums van de familie Brunin-Berte werden foto's van familie en vrienden verzameld en bijgehouden in reeksen of samengebracht in albums. Dergelijke albums bestonden meestal uit stevig papier of karton

- 13 M. F. Motz, 'Visual autobiography: photograph albums of turn-of-the-century midwestern women', *American Quarterly*, 41:1 (1989) 66; Williams, 'The meaning of family photographs' en C. Thompson, 'The invention of the "snapshot" changed the way we viewed the world', *Smithsonian Magazine*, september 2014, via <https://www.smithsonianmag.com/innovation/invention-snapshot-changed-way-we-viewed-world-180952435/> en L. Perry, 'The carte de visite in the 1860s and the serial dynamic of photographic likeness', *Art History*, 35:4 (2012) 728.

Enkele portretten uit een fotoalbum van de familie Brunin-Berte, ca. 1860–1900. (Liberas, archief familie Brunin-Berte)

met vooraf uitgesneden kaders waarin de studioportretten geplaatst konden worden. Dit limiteerde de creatieve mogelijkheden van de samensteller. Een verzameling of familiealbum bestond slechts uit een opeenvolging van studioportretten, als een catalogus van familie en vrienden. Daar staat tegenover dat de foto's in de kaders geschoven werden en steeds opnieuw herschikt konden worden, naargelang de relaties tussen de eigenaar van het album en de geportretteerden wijzigde. De fotoalbums circuleerden onder familieleden en werden aan vrienden getoond. Ze benadrukten de ontwikkeling en cohesie van de familie, toonden de bijzondere momenten in het familieleven en waren bedoeld om een bepaalde boodschap uit te dragen. Bijvoorbeeld het huwelijksportret communiceerde dat de aangegane verbintenis voor het leven was, en maakte dit publiek. Wanneer een familie-lid voor langere tijd vertrok of migreerde, boden de *cartes de visite* troost en hielpen ze de band met de achterblijvende familie te behouden.¹⁴

Democratisering van de fotografie rond de eeuwwisseling

De familie Buysse-Verschoore, een Oost-Vlaamse familie uit hogere burgerij, hield heel wat fotoalbums bij tussen circa 1900 en 1930. Een deel van de albums was vermoedelijk van de advocaat en liberaal volksvertegenwoordiger Arthur Buysse (°1864–†1926) en zijn echtgenote Augusta Beaucarne (°1869–†1963), terwijl andere albums wellicht van hun dochter Madeleine (°1891–†1982) en haar echtgenoot, een Kortrijkse bankier, Paul Verschoore (°1884–†?) waren. Arthur Buysse en Augusta Beaucarne woonden aan de Hofstraat in Gent. Ze engageerden zich sterk in het liberale verenigingsleven in de stad.¹⁵ De families waren onder meer verwant aan en bevriend met de schrijver Cyriel Buysse, de gezusters Loveling en de familie Fredericq, waarmee intensief gecorrespondeerd werd. Opvallend is dat de intensieve sociale contacten die uit de correspondentie blijken, geen weerslag lijken te vinden in de bewaarde fotoalbums.

De meeste albums bestaan uit ingebonden stevige papieren pagina's met een harde of zachte kaft en zijn enigszins versleten. Enkel een album dat voornamelijk uit dorpsgezichten en foto's van de tuin van Arthur Buysse bestaat, lijkt minder gehanteerd te zijn.¹⁶ De andere albums bestaan uit familiefoto's. Vooral de kinderen Paul (°1913–†1977) en Jacques Verschoore (°1914–†?) werden veelvuldig gefotografeerd. Voor zoontje Paul Verschoore werd zelfs een apart album samengesteld, waarin zijn eerste levensdagen en -jaren werden gedocumenteerd.¹⁷ De kinderen werden alleen geportretteerd of met enkele dichte familieleden, zoals hun moeder Madeleine Buysse en haar ouders Augusta Beaucarne en Arthur Buysse. Minder aanwezig in de albums is vader Paul Verschoore. Het valt sterk op dat de familie langs vaderszijde niet of nauwelijks aanwezig is in de albums. Bovendien is het opmerkelijk dat er in bijna elk album foto's verwijderd of afgescheurd werden. Dit lijkt te wijzen op getroebleerde familierelaties.

In 1901 werd door Madeleine Buysse een album geschonken aan haar moeder Augusta Beaucarne ter gelegenheid van haar verjaardag.¹⁸ Enkele foto's werden later toegevoegd. Soms zijn de personen op de foto's geïdentificeerd. Ook dit is een latere toevoeging, zoals blijkt uit het gebruik van balpen (een uitvinding die pas na de Tweede Wereldoorlog algemeen doorbrak). De foto's fungeerden als herinneringen aan familie, vrienden en bedienden, en aan bepaalde uitstapjes, zo werd bijvoorbeeld een herdenkingskaartje van de wereldtentoonstelling in Brussel in 1897 opgenomen.

14 Motz, 'Visual autobiography', 64–65; R. S. Coddington, 'Cardomania!: How the carte de visite became the Facebook of the 1860s', *Military Images*, 34:3 (2016) 14–16; Hudgins, 'A historical approach to family photography', 564–565.

15 Zie o.m. Bart D'hondt, *Van Andriesschool tot Zondernaamstraat. Gids voor 150 jaar liberaal leven te Gent* (Gent: Liberaal Archief, 2014) p. 82–84.

16 LA, Archief familie Buysse-Verschoore (verder B-V), inv. 1218, album 2.5.

17 LA, B-V, inv. 1218, album 2.6

18 LA, B-V, inv. 1218, album 1.13.

Een pagina uit een fotoalbum van de familie Buysse-Verschoore. Vanaf ca. 1890 waren er veel meer mogelijkheden voor de samensteller van een fotoalbum, aangezien de foto's apart en in een compositie naar keuze gekleefd konden worden. (Liberas, archief Buysse-Verschoore)

Een ander album bevat voornamelijk foto's van de periode 1910–1914. De foto's zijn met een losse hand gekleefd en konden niet herschikt worden. Het zijn foto's van familieleden in een eerder informele setting, vaak in de buitenlucht genomen, vermoedelijk door een familielid. Deze foto's getuigen van de nieuwe mogelijkheden die de fotografie sinds de productie van Eastman Kodak in 1888 bood. Het toestel maakte fotografie goedkoper en technisch eenvoudiger, zodat ook amateurs en liefhebbers toegang kregen tot het medium. Met de slogan 'The Kodak Camera "You press the button, we do the rest"' profileerde de Kodak zich als een toestel voor de brede bevolking. Kodak kende een onmiddellijk succes in de Verenigde Staten en bereikte ook al snel Europa, waardoor ook hier fotografie rond 1900 toegankelijker en breder verspreid raakte. Meer gezinnen beschikten over een eigen toestel, waarmee ze het dagelijks leven op beeld konden vastleggen. Door het snelle procedé en de grotere toegankelijkheid van het medium stralen de foto's meer spontaniteit uit. Hoewel deze portretten in een meer dagelijkse context werden genomen, waren ze veelal nog geposeerd. Toch sprak er vaak een speelsheid en humor uit de manier waarop met het medium werd omgegaan.¹⁹ Voor speciale gelegenheden werd nog steeds een beroep gedaan op een professionele fotograaf. Deze portretten en geposeerde foto's tonen een formelere beeldtaal en werden bewust geproduceerd voor extern gebruik, om een bepaald beeld van de geportretteerden weer te geven.

Het album van de periode 1910–1914 begint met een uitgeknipt portret van Augusta Beacarne. Zij vormt het onderwerp van de hele pagina, met slechts één foto waarop ze niet geportretteerd staat. Op de volgende pagina's staan haar kleinkinderen Paul en Jacques Verschoore centraal, die vooral met een familielid – hun ouders of grootouders langs moeders zijde – geportretteerd werden. De foto's werden min of meer chronologisch geordend. De portretten geven een beeld van een regelmatig gezellig samenzijn van de familie in de tuin op het landgoed van de grootouders. Enkele foto's springen in het oog, zoals een portret van de hond en een portret van

19 Thompson, 'The invention of the "snapshot"' en Motz, 'Visual autobiography' 64.

Madeleine Buysse als kind, zo'n 18 jaar eerder dan de andere foto's in het album. Wat opvalt is dat enkele foto's beschadigd lijken te zijn vóór ze in het album opgenomen werden en dat een aantal foto's uitgeknipt zijn. Dit geeft de indruk dat dit een arrangement van een latere datum is dan de periode waarin de foto's genomen werden.²⁰

20 LA, B-V, inv. 1218, album 2.9.

Wat opvalt is dat enkele foto's beschadigd lijken te zijn vóór ze in het album opgenomen werden en dat een aantal foto's uitgeknipt zijn.

Portretten werden informeler en de beeldtaal minder strak. Hier zien we op de eerste foto Augusta Beaucarne met een hond, ca. 1910–1914. Op de tweede foto werden Jacques en Paul Verschoore eveneens met Augusta geportretteerd, ca. 1920–1925, let op de afgesneden lichamen. (Liberas, archief familie Buysse-Verschoore)

Bijzonder zijn ook twee albums gewijd aan de periode dat het gezin in 'ballingschap' verbleef in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Beide albums zijn in klein formaat en op zacht papier. Ook hier zijn de meeste foto's geposeerde portretten in de buitenlucht, en werden vooral de kinderen Paul en Jacques afgebeeld, al dan niet met hun ouders of grootmoeder Augusta.²¹ Er zijn twee groepsfoto's van onbekenden opgenomen. Misschien waren dit mensen met wie het gezin bevriend raakte in Scheveningen?

21 LA, B-V, inv. 1218, album 2.4 en 2.7

Door de toenemende technologische verbeteringen breidden de mogelijkheden van de fotografie zich uit. Door de uitvinding van de flash bijvoorbeeld, konden vanaf de jaren 1920 ook binnen foto's genomen worden door de amateurfotograaf. Bovendien ontstond er een nieuwe beeldtaal, waarbij er niet langer geposeerd werd, maar ook mensen 'in actie' vastgelegd werden, zonder dat ze nog noodzakelijk naar de camera keken. Met deze *snapshots* ontstond een nieuwe esthetiek, waarbij het onderwerp niet noodzakelijk midden in beeld diende te staan, het beeld niet volledig scherp

hoefde te zijn en waarbij ruimte was voor actie en spontaniteit.²² Deze nieuwe beeldtaal versterkt de indruk van een intieme inkijk in het persoonlijke leven van mensen en een unieke blik op de relaties tussen de afgebeelde personen. Hoewel er steeds meer foto's genomen werden, vormen ook *snapshots* echter vaak een beeld van eerder uitzonderlijke momenten in het leven, zoals reizen, (familie)feesten enzovoort.

22 L. Robinson, 'History of photography: the snapshot', in: <https://photofocus.com/inspiration/history-of-photography-the-snapshot/>, laatst gewijzigd op 12.11.2017.

Medewerkers van steen- en buizenbakkerij Dumoulin op de site in Wijtschate, 1943 (PAKD)

Madeleine Buysse met haar zoon Paul op het moederbed, 15 februari 1913. Door de technische verbeteringen was het nu ook gemakkelijker om binnen foto's te nemen. Samen met de nieuwe beeldtaal van snapshots leidde dit tot een intieme inkijk in het persoonlijke leven (Liberas, archief familie Buysse-Verschoore)

De nieuwe mogelijkheden voor de fotografie en de variatie aan formaten en vormen die dit met zich meebracht, vereisten een ander soort fotoalbum. Al rond 1890 wijzigde het fotoalbum van opzet. Deze albums 'nieuwe stijl' bestonden uit stevig papier dat samengebonden was in boekvorm en waarin de foto's helemaal vrij gekleefd konden worden, volledig naar de wens van de samensteller. Formele studioportretten werden naast informele portretten en snapshots gekleefd. Bij de foto's kon een bijschrift opgenomen worden. Bovendien konden de foto's gemakkelijk gecombineerd worden met andere documenten of objecten, zoals tickets, brieven, gedroogde planten, lintjes en allerlei andere stukken die vlak genoeg waren om in het album te passen. De samenstellers konden zo een eigen narratief ontwikkelen.²³

23 Motz, 'Visual Autobiography', 64.

Fotoalbums als reflectie van de (familiale) identiteit en de samenleving

Een heel opmerkelijk fotoalbum in de collectie van Liberas is deze van Adriaan Verhulst.²⁴ Het album is een 'Baby's boek, geïllustreerd door Rie Cramer' en werd in 1929 begonnen, wellicht door zijn moeder Harmina Wijers. Het boek werd in 1938 afgesloten met een brief van zijn vader en als afgerond beschouwd. In de jaren daarna bleven echter foto's en tekstjes toegevoegd worden. Gaandeweg groeide het album uit tot een plak- en herinneringsboek. De ontwikkeling van de kleine Adriaan werd genoteerd, zoals zijn gewicht in de eerste dagen, het moment van zijn eerste tandje, de eerste stapjes enzovoort. Het album fungeerde ook als een soort poëzie en vriendenboek: familie en vrienden maakten tekeningen en schreven versjes en proza voor de jonge Adriaan Verhulst. Door foto's van bepaalde familieleden en vrienden op te nemen en door hen een stem te geven in

24 LA, Archief Adriaan Verhulst (verder: AV), archief nr. 45 (nog niet geïnventariseerd).

het album, werden sociale banden bevestigd en versterkt. De foto's werden chronologisch gerangschikt, maar de tekstjes en tekeningen doorkruisten dit soms. Nog tot in de jaren 1980 werden brieven, postkaarten, doods-brieven en foto's aan het album toegevoegd. Deze werden niet meer gekleefd, maar los tussen de pagina's van het album gestoken.

De samenstellers van het album gingen creatief en heel zelfbewust tewerk. Zo werden foto's uitgeknipt en herhaald, en werden foto's voorzien van een bijhorend tekstje. De vele teksten, tekeningen en plaatjes geven een inkijk in de sociale omgeving waarin Verhulst opgroeide. Uit de schoolfoto's en de bijschriften blijkt dat onder meer dat goede schoolresultaten als belangrijk werden beschouwd binnen het gezin. Er heerste een sterke Vlaamsgezindheid. In het album werd volgende boodschap bij een schoolfoto geschreven: 'Wees een trouwe Vlaamsche leerling, wees fier, om verdrukking te verdragen omwille van je Vlaamsch zijn, eerbiedig steeds je Moedertaal.²⁵' Ook een pacifistisch en christelijk discours werden in de omgeving van Adriaan Verhulst gecultiveerd. Zo schreef moeder Verhulst bij een foto van een overleden tante en nichtjes: 'Onze lieve Moeke, Nora en Frieda van wie je zoveel hebt gehouden, gevallen als slachtoffers. Mijn jongen, ook Moeke was een vredesengel, eerbaar, door nooit mee te doen aan eenig oorlogs-bedrijf. Volg gij mij, den Christus, die gezegd heeft Zalig de zachtmoedigen want zij zullen het aardrijk beëerven.'²⁶ Het beeld dat naar voren komt uit het fotoalbum van de omgeving waarin Verhulst opgroeide, strookt met de analyse die hij zelf maakte. In zijn memoires schreef hij over zijn Vlaams-nationalistische opvoeding en over zijn vader die tijdens de Tweede Wereldoorlog collaboreerde. Ook zijn moeder speelde een belangrijke rol in zijn leven. Zij was als protestantse sterk gelovig en antimilitaristisch.²⁷

Zoals blijkt uit het album van Adriaan Verhulst, komen familiefoto's en fotoalbums steeds tot stand binnen een bepaalde culturele en sociale context. Culturele en sociale afspraken bepalen wat al dan niet gefotografeerd wordt en welke beeldtaal daarbij gehanteerd dient te worden. Ook de samenstelling van het album is gebonden aan bepaalde conventies en aan de sociale en familiale identiteit.

Elke familie heeft een eigen notie van de gelegenheden en onderwerpen die men op beeld wil vastleggen. Uit familiealbums spreekt vaak een consistent paradigma van onderwerpen en framings. De framing in familiealbums is gewoonlijk deze van een gelukkige familiale eenheid, zonder conflict of frictie.²⁸ Ook in het album van Verhulst komt deze framing naar voren, maar hier werd deze eenheid uitgebreid met flamingantische vrienden van buiten het gezin. Door de tekstjes en de foto van de overleden nichtjes spreekt er ook een zeker 'wij-zij'-denken uit het album, van een hechte flamingante groep tegenover de rest van de samenleving.

Foto's zijn een statement over iemands perceptie van zijn of haar eigen identiteit, de familiale identiteit en de wereld. Met familiealbums wordt deze perceptie gecommuniceerd en binnen de familie versterkt. Foto's van gelukkige momenten en een gelukkige familie ondersteunen bijvoorbeeld het gewenste beeld dat men een goede partner of ouder is.²⁹ Het is moeilijk om veel af te leiden uit één individuele foto, maar het geheel van foto's in een fotoalbum of een reeks foto's onthult bepaalde thema's en patronen over de culturele context en sociale relaties waarbinnen de foto's genomen werden.³⁰ Juist door het samenstellen van het album en het arrangeren van de foto's werd een narratief geformuleerd dat een bepaalde individuele of

25 LA, AV.

26 LA, AV.

27 Zie: Adriaan Verhulst, Zoon van een 'foute' Vlaming (Kapellen 2000).

28 S. Gardner, 'Exploring the family album', 243 en Rose, 'Family photographs and domestic spacings', 6.

29 Williams, 'The meaning of family photographs'.

30 Williams, 'The meaning of family photographs'.

familiale identiteit weerspiegelt. Door het assembleren van beelden van familieleden, vrienden, huisdieren en locaties plaatste men het eigen leven in een specifieke context van mensen en plaatsen.³¹

31 Motz, 'Visual autobiography', 72–73.

Door hun inhoudelijke samenhang kunnen fotoalbums als het ware biografieën worden. Naast de elite zagen onder meer ook vrouwen, arbeiders en ambachtslui al vroeg het potentieel van fotografie en albums om hun eigen identiteit vorm te geven en een zeker zelfbewustzijn te creëren. Fotoalbums geven zo een stem aan en ondersteunen de agency van mensen en groepen die in andere bronnen nauwelijks aan bod komen. In bepaalde gevallen kunnen albums bovendien een commentaar vormen op het leven, eerder dan er een beeld van te geven. Samenstellers kunnen dit effect proberen bereiken door bijvoorbeeld parodieën op de culturele beeldtaal te incorporeren, door de foto's in een ongewoon verband te plaatsen of door specifieke onderschriften te voorzien.³² Het album van Adriaan Verhulst vormt hier een mooi voorbeeld van, al mag de commentaar die het album levert niet op Adriaan zelf geprojecteerd worden, aangezien het album voornamelijk door zijn ouders werd samengesteld.

32 Hudgins, 'A historical approach to family photography', 576–579, 581–582.

Conclusie

Fotoalbums reflecteren de complexe gelaagdheid van de samenleving waarbinnen ze tot stand kwamen. Ze zijn zowel gebonden aan de technische mogelijkheden en beperkingen van het medium – denk maar aan de starre studioportretten van de familie Brunin-Berte – als aan de sociale context en de familiale en sociale identiteit van de fotograaf en geportretteerden. Het is moeilijk om veel af te leiden uit één individuele foto, maar het geheel van foto's in een fotoalbum of een reeks foto's onthult bepaalde thema's en patronen over de culturele context en sociale relaties waarbinnen de foto's genomen werden. Door fotoalbums binnen hun context te plaatsen en zowel hun vormelijke als inhoudelijke kenmerken te analyseren, kunnen ze een bijzondere bron vormen voor historisch en genealogisch onderzoek. Uit diverse studies blijkt dat verschillende vaststellingen over de 'klassieke' fotografie en fotoalbums die in dit artikel aan bod kwamen ook in deze periode van digitale fotografie nog steeds gelden.

Ex voto's

Beloftes in beeld gebracht

Hans Geybels¹

Tot diep in de jaren 1960 hingen ze met tientallen – zometert honderden – in doorsnee Vlaamse kerken. Meestal waren ze van was of zilver en ze konden vele vormen aannemen: allerlei boerderijdieren, menselijke ledematen, uitgewerkte figuren van mannen, vrouwen en kinderen, hartjes en dies meer. Niet zelden hingen ze in de buurt van een beeld waaraan mirakels werden toegeschreven. En toen moesten ze verdwijnen. Ze pasten niet langer in de geloofsbeleving die voorgeschreven werd door het Tweede Vaticaans Concilie. Samen met de heiligenbeelden en vele andere uitingen van traditionele volksreligiositeit werden ze naar de zolders van kerken verwezen of naar antiquairs. Het gaat over ex voto's.

De ex voto is (doorgaans) een klein voorwerp met een lange en rijke geschiedenis. Het verdient alle aandacht omdat het veel vertelt over de geloofsbeleving van onze voorouders, maar ook omdat het object onder tal van nieuwe vormen voortleeft. Vandaar deze bijdrage die vooreerst inzoomt op de definitie van ex voto's en vervolgens de lange en verrassende geschiedenis ervan schetst. Daarna stel ik op basis van de materie en de verschijningsvorm van ex voto's een classificering voor om ten slotte stil te staan bij de bewaring ervan.

Definitie

Het woord ex voto slaat op een offerande die aan een godheid wordt beloofd (Lat. *votum*) met de bedoeling om een bepaalde gunst/genade af te smeken of om dank te zeggen voor een bekomen gunst/genade. Godsdiensthistorisch is de gebedspraktijk dikwijls verbonden aan een belofte of aan een verdrag met de godheid. De Latijnse uitdrukking ex voto betekent letterlijk 'uit belofte'. Soms noteert men ook de uitdrukking *ex voto suscepto*, 'ten gevolge van een gemaakte belofte'.

Ex voto's kunnen vervaardigd zijn uit diverse materialen (terracotta, ijzer, hout, brons, zilver, was, enzovoort) en kunnen vele verschillende vormen aannemen: dieren, mensen, ledematen, gebruiksvoorwerpen en dies meer. Het kunnen zelfs schilderijen of bootmodellen zijn, maar ook vele andere dingen (zie infra). In het christendom en meer bepaald in Vlaanderen gaat het meestal om ijzeren, wassen of zilveren uitbeeldingen van dieren, personen of ledematen en om schilderijtjes, foto's en geschreven mededelingen. De materialen en uitbeeldingen kunnen verschillen van regio tot regio. Meer dan in het binnenland domineren aan de kust miniatuurmodellen van de boot die bescherming behoeft.

1 Ik wens dhr. Herman Clerinx te bedanken voor zijn kritische lezing van deze bijdrage en voor zijn waardevolle opmerkingen.

In sommige (voormalige) bedevaartsoorden treft men enkel ijzeren ex voto's aan.² Of haast uitsluitend schilderijen.

Godsdienstsociologisch beweegt de ex voto zich in de wereld van het contract of de uitwisseling. Het hoort haast tot het wezen van de mens om uit te wisselen om allerhande redenen. Indien een wens is ingewilligd doet de schenker een gift aan de godheid uit dank voor de bekomen gunst, dit is de tegengift van de godheid. Indien een bepaalde gunst gevraagd wordt, dwingt de schenker als het ware de tegengift van de godheid af (*do ut des*).

Het is dikwijls onmogelijk uit te maken of een bepaalde ex voto geschonken werd om de godheid te bedanken of om de godheid te verleiden om op de vraag in te gaan. Behoudens uitzonderingen staat de intentie niet genoteerd op het object en is het bijgevolg quasi onmogelijk om de beweegreden te achterhalen.

Historiek

De eerste aanwijsbare ex voto's duiken op in het neolithicum en in de beschavingen van de Mesopotamiërs en de Egyptenaren. De eerste votiefdepots verschijnen omstreeks het eerste millennium voor Christus in Cyprus. Het lijkt erop dat vanuit die regio het gebruik zich sterk verspreidt over de Griekse, de Etruskische en de Romeinse wereld. In die laatste drie beschavingen komt de votiefpraktijk overvloedig voor in een thaumaturgische context, hoofdzakelijk in heiligdommen voor Apollo en Asclepios.

Het blijft wel oppassen met de gegevens uit het neolithicum. Tijdens de bronstijd worden in water massaal veel bronzen bijlen geofferd (gedeponeerd). Bijna elk archeologisch museum bezit een collectie. Meestal liggen die er in veelvoud van negen. Misschien zijn dat ook ex voto's? Misschien zijn de wagengraven of zelfs de veenlijken ex voto's? Het neolithicum heeft geen geschriften nagelaten die deze interpretatie kunnen bevestigen en dus is grote voorzichtigheid geboden inzake de interpretatie van die vondsten. Aan die voorzichtigheid ontbreekt het nogal eens in doorsnee studies over die periode.

In onze gewesten is de ex voto-praktijk niet gekend bij de Keltische en de Germaanse bevolking, waaronder de Galliërs

In onze gewesten is de ex votopraktijk niet gekend bij de Keltische en de Germaanse bevolking, waaronder de Galliërs. Vanaf het ogenblik dat die in aanraking komen met de Romeinen en Gallo-Romeinen worden, duikt de praxis ook bij hen op, hoofdzakelijk in de context van waterculten en godheden waaraan een genezende kracht wordt toegeschreven.

De (anatomische) objecten stellen meestal de wens voor en zijn vaak onmiddellijk identificeerbaar als ex voto's door de inscriptie V.S.L.M. (*Votum Solvit Libens Merito*: Hij vervulde zijn wens graag en met reden). Dergelijke vondsten situeren zich in Jeuk, Sint-Huibrechts-Hern (een plaatje voor de godin Vihansa), Velzeke (terracottabeeldjes van een paard, een vrouw,

2 Bijvoorbeeld: 'Ijzeren ex voto's uit de oude kerk van Huizingen,' in *Archeologie* 2017. *Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant* (Provincie Vlaams-Brabant, dienst erfgoed 2017) 37.

en andere), Tienen (een votiefplaatje met het opschrift 'Aan de onoverwinnelijke god Mithras, Tullio [zoon of slaaf van] Spurius heeft zijn belofte graag en met reden ingelost'), Hofstade-Aalst, Harelbeke, Grote Brogel (votiefhamertje voor de god Silvanus), Kruishoutem, enzovoort. Het Gallo-Romeins Museum van Tongeren bevat honderden ex voto's.³

In Gallo-Romeins België kunnen ex voto's talrijke vormen aannemen. De Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie heeft in Wijnegem een ruraal heiligdom uit de Romeinse Tijd (2de-3de eeuw na Christus) opgegraven, waar talloze vondsten aan de oppervlakte zijn gekomen die geïnterpreteerd worden als ex voto's: munten, bronzen armbanden, mantelspelden, enzovoort. Onderzoek toont aan dat twee derde van de opschriften op de epigrafische voorwerpen op een votiefpraktijk wijst. Het feit dat die objecten afkomstig zijn van militairen, Romeinse burgers en autochtonen en dat ze zowel voor Romeinse als inheemse godheden bestemd zijn, geeft het grote belang van het *votum* in de rituele praxis in Gallo-Romeins België aan. Ze wijzen op een contractuele verbintenis tussen schenker en godheid. Eenmaal de wens ingewilligd, schenkt de votant de overeengekomen goederen of voorwerpen aan de godheid. Het beëindigen van het contract wordt ten slotte 'vereeuwigd' in een inscriptie in steen, brons, zilver, keramiek en wellicht ook in meer vergangelijke materialen.⁴ Gregorius van Tours maakt in de eerste helft van de zesde eeuw melding van het gebruik van ex voto's in een heidens schrijn in de buurt van Keulen.⁵

Ook in het christendom staat in de gebedspraktijk het vragen centraal. Naast aanbidding en lofprijzing bekleedt het smeekgebed een centrale plaats in de cultus. Christenen beroepen zich daarvoor op het voorbeeld van Christus die volgens de evangeliën ook allerlei dingen van God afsmeekt. Die praktijk is ver verbreid in de christelijke oudheid, ook al zijn er theologen die zich vragen stellen bij het smeekgebed. Hun kritiek vindt na het Tweede Vaticaans Concilie opnieuw gehoor, waardoor het smeekgebed vanaf dat ogenblik opnieuw een negatieve bijklank krijgt in theologische kringen: gelovigen bidden het best *umsonst*.

Het klinkt logisch om de oudste christelijke ex voto's in Rome te zoeken, niet omdat de vroegste getuigenissen van het christendom in de Urbs te vinden zijn, maar omdat Rome dikwijls beter onderzocht is dan andere plaatsen. Toch ligt het niet zo eenvoudig. Een ex voto zou een symbool of een tekst moeten hebben die een eenduidig christelijke identiteit aantoont, wat zeker voor de pre-Constantijnse periode niet altijd duidelijk is. Denk bijvoorbeeld aan de ambigue iconografie van de vroegste christelijke sarcofagen. Figuren als herders of bepaalde dieren kunnen christenen christelijk interpreteren, maar Romeinen bucolisch. Eigenlijk wordt best een expliciet christelijk symbool (zoals het Christusmonogram P) in de buurt gevonden om de andere symbolen ook expliciet christelijk te kunnen duiden. Bovendien is het moeilijk om losstaande opschriften precies te dateren. De tekst van een ex voto (christelijk of niet) verandert weinig in de loop van de tijd. Het beste zou zijn om ex voto's te hebben die in een perfect bewaarde archeologische context zijn gevonden, en dat is in de meeste gevallen *wishful thinking*.⁶

De oudste en best bewaarde ex voto's komen uit Rome. Ze nemen tal van vormen aan, al dan niet precieus uitgewerkt: lampen, kandelaars, kronen, kruisen, vazen, schaaltes, eenvoudige plaatjes, enzovoort telkens met een verwijzing naar een gedane belofte (*votum solvit*). Meestal worden ze in de buurt van het altaar opgehangen, aan de pergula (de scheidingscollonade

3 Ik dank archeoloog Guido Cuyt erelid van de Vlaamse Archeologische Raad, voor deze waardevolle informatie. Geen enkele ex voto blijkt van uitzonderlijke waarde te zijn, want er duikt geen enkele op in G. Creemers (red.), *100 topstukken, 100 verhalen* (Tongeren 2015).

4 Zie T. Derks, *Gods, Temples and Ritual Practices. The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul* (Amsterdam 1998).

5 Gregorius van Tours, *Liber Vitae Patrum* 6,2.

6 Met dank aan de mondelinge mededeling van dr. Jan Gadeyne, Faculty of Archaeology/Art History/Classical History, Temple University Rome.

tussen koor en schip in oudchristelijke kerken). Niet zelden gaat het om voorwerpen die dienen om het heiligdom op te smukken. Paus Pelagius II (579–590) schenkt aan het altaar van Sint-Pieter een luster (of een ander object want het is niet meteen duidelijk) in edelmetaal. De inscriptie verduidelijkt dat het gaat om een *ex voto*, gedaan door de paus 'samen met het gelovige volk' voor het geluk van keizer Mauritius en zijn zoon en voor een voorspoedige tijd te midden van oorlogstroebelen.⁷

De praktijk om heiligen allerlei zaken te beloven vermengt zich in de hoge en late middeleeuwen met seculiere rechtspraktijken. In het Latijn duiken begrippen als *se mancipare*, *se tradere*, *se devovere*, *se obligare*, *se offerre* en *se commendare*. Mensen beloven een kaars, een bedevaart of iets zelfs zichzelf indien hun wens wordt ingewilligd.

Beroemd is het geval van Luther die belooft om monnik te worden op het ogenblik dat hij bijna getroffen wordt door een blikseminslag

Beroemd is het geval van Luther die belooft om monnik te worden op het ogenblik dat hij bijna getroffen wordt door een blikseminslag. Volgens talrijk bewaarde mirakelboeken beloven mensen meestal een object of een bedevaart indien hun wensen ingewilligd worden. Die objecten zijn dikwijls een hoeveelheid was, brood, wijn, eieren, kleren, gereedschap, vee, geld, enzovoort. In diezelfde mirakelboeken lezen we tevens over heiligen die gelovigen streng straffen indien ze hun belofte niet nakomen.⁸

Bijzonder zijn de votiefgaven waarbij er een link is met de belofte. Niet zelden beelden ze de belofte uit: een gelovige schenkt bijvoorbeeld een zilveren handje nadat hij of zij genezen is van een handziekte. Dat zijn de *ex voto*'s die centraal staan in deze bijdrage, ook al worden ze niet altijd door de kerk geapprecieerd. Een synode uit 561 (of 605) door bisschop Unacharius gehouden in Auxerre verbiedt het offeren van 'gebeeldhouwde voetjes en mensenfiguren' in kerken. De gelovigen zouden dat geld beter besteden aan de armen.⁹ De veroordeling blijft lokaal en heeft nooit bijval gegenereerd bij de grote massa.

De gelijkenis die er bestaat tussen de belofte en de gave houdt verband met het aloude principe *similia similibus curantur*. Om te genezen van brandwonden doen gelovigen een beroep op de heilige Laurentius omdat hijzelf de marteldood is gestorven op een rooster. Om te genezen van tandpijn bidden ze voor Sint-Apollonia omdat al haar tanden eruit werden geslagen en zij voorgesteld wordt met een tand in een tang. Voor varkensziekten kunnen ze terecht bij Sint-Antonijs Abt omdat hij wordt afgebeeld met een varkentje. Dat gelijkenisprincipe speelt ook een rol in het votiefgebeuren. De gelovige schenkt iets dat verband houdt met de vervulde wens.

7 H. Leclercq, 'Ex-voto,' in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Parijs 1922), dl. 5 (1037–1049) 1045.

8 Zie Walter Giraldo, *Mirakels in Vlaanderen* (Brugge 1995).

9 Synodus Dioecesis Autisiodorensis tussen (511 en 695), in C. Munier, ed., *Concilia Galliae, A. 314-A. 506*, Corpus Christianorum, Series Latina, 148A (Turnhout 1963), 265.

Het einde van een eeuwenlange praktijk

In de tweede helft van de twintigste eeuw raakt het gebruik van ex voto's stilaan in onbruik. Daarvoor zijn diverse verklaringen, maar er zijn er twee overheersende. In de eerste plaats verandert Vlaanderen – inclusief de religieuze beleving – sterk na de Tweede Wereldoorlog. Traditionele bedevaarten en processies verdwijnen zienderogen. Het lijkt erop dat de oorlogsperiode een cesuur veroorzaakt heeft, waardoor vele tradities en gebruiken een stille dood sterven. Een tweede belangrijke factor is het Tweede Vaticaans Concilie, waarbij in kerkelijke kringen bewust afstand is gedaan van volkse religiositeit en waar de nadruk is komen te liggen op catechese en vorming, met andere woorden op een meer 'elitaire' of spirituele geloofsbeleving. De priesters die de geest van dat concilie moesten uitdragen hebben bewust en onbewust komaf gemaakt met vele gebruiken. Maar er zijn ook andere redenen die soms van lokale aard zijn: brandgevaar (de ex voto's worden door vandalen in brand gestoken), wederopbouw of restauratie van een kapel of kerk en de praktijk wordt niet hervat in het nieuwe gebouw, vershraling van het aanbod van ex voto's door het verdwijnen van meer en meer kaarsengieters, enzovoort.¹⁰

10 Voor de redenen van lokale aard heb ik een beroep gedaan op Blommaert, 'Over mensen, wensen, was en zilver,' 257.

Typologie en classificering

Er zijn diverse mogelijkheden om ex voto's te catalogeren, bijvoorbeeld naar tijdperiode, vorm of materiaalkeuze. De eenvoudigste manier is wellicht om te kijken naar de uiterlijke verschijningsvorm en het materiaal waaruit de ex voto is vervaardigd. Dat zijn immers de meest in het oog springende kenmerken van een ex voto. Op die manier kom ik tot een zevental hoofdcategorieën:

1. Wassen ex voto's
2. Zilveren ex voto's
3. IJzeren ex voto's
4. Votiefschilderijen
5. Votieve scheepsmodellen
6. Marmeren votiefplaatjes
7. Votiefjuwelen

Er zijn meerdere categorieën mogelijk. Sinds de jaren 1990 duikt in Vlaanderen het gebruik op om foto's van votanten zo dicht mogelijk bij het genadebeeld te leggen. Of er worden briefjes met een wens of een belofte onder of in de buurt van het genadebeeld gelegd. Op vele plaatsen kunnen mensen hun wensen in boeken opschrijven (*vota scripta*). En wat met de talloze baby- en kinderspullen (kleertjes, fopspenen, speelgoed ...) die aan het genadebeeld worden geschonken? Of er worden draadjes en wonddoekjes aan het traliewerk van een kapel vastgebonden. De laatste twee gebruiken hebben sinds diezelfde jaren 1990 weliswaar aan populariteit ingeboet. Rijken schonken vroeger ook liturgisch vaatwerk uit zilver, zoals kelken en monstransen. Tel daar ook de prothesen en andere medische hulpstukken bij die na verhoord gebed in een bedevaartsoord werden en worden achtergelaten. Veel van die voorwerpen vallen onder de definitie van een ex voto. Ik heb in het lijstje ook geen rekening gehouden met houten ex voto's omdat die haast niet voorkomen in Vlaanderen. Ten slotte zijn er nog talrijke votiefkapellen: de vele kapelletjes in Vlaanderen die gebouwd zijn naar aanleiding van de een of andere belofte: een genezing, een behouden terugkeer uit de oorlog en dies meer. Ik beperk me hier tot de traditionele categorieën van ex voto's zoals die meestal aanwezig zijn in Vlaamse kerken.

Figuren uit rode was. De schenkers schenken portretten van zichzelf aan de heilige. Dit soort ex voto's werden op maat gemaakt en waren enkel toegankelijk voor de rijke burgerij en de adel. Dit is een afgietsel van een zeventiende-eeuwse mal uit Beieren. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

1. Wassen ex voto's

Bijenwas is lange tijd een natuurproduct dat voor allerlei doeleinden gebruikt wordt. Vanaf de vroege middeleeuwen wordt in kerken was geofferd, hetzij pure was, hetzij onder de vorm van kaarsen. Rijke mensen veroorloven zich kaarsen uit pure bijenwas, de armeren stellen het met kaarsen uit vet (talg). In de middeleeuwen ontstaat ook het gebruik om het eigen gewicht van de votant in was te offeren. Een dure aangelegenheid. De rijksten kunnen zelfs een levensgroot gepolychromeerd wassen beeld van zichzelf schenken. Couranter is het om kleinere beeldjes te schenken (van personen of dieren), of alleen lichaamsdelen met betrekking tot de ziekte. Het is vooral onder die laatste vorm dat het gebruik op zeldzame plekken in Vlaanderen doorgaat tot vandaag.

Op sommige plaatsen worden de beeldjes met de hand geboetseerd, maar vanaf de achttiende eeuw worden ze doorgaans in mallen of gietvormen van hout, aardewerk of metaal gegoten, wat een grotere productie op kortere termijn toelaat. Indien het gaat om houten mallen, vertonen de afgegoten ex voto's nerfsporen. Vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw zijn gipsen mallen gebruikelijker. De meeste producenten zijn ofwel kloosters, ofwel particuliere kaarsengieten.¹¹ Ze behoren haast alle tot het verleden. Op de plaatsen in Vlaanderen waar men nog werkt met wassen ex voto's betreft het meestal oude exemplaren (eerste helft twintigste eeuw).

De praktijk van het gieten van wassen ex voto's is in Vlaanderen zo goed als verdwenen

De praktijk van het gieten van wassen ex voto's is in Vlaanderen zo goed als verdwenen. De laatste kaarsenfabriek die ze op grote schaal heeft vervaardigd, Kaarsen Bouckaert uit Vichte, is er omstreeks 2010 mee gestopt.¹² Ze hebben hun mallen vernietigd omdat ze niet langer bruikbaar waren. In de Allerheiligenkapel van Diest heeft de dame die verantwoordelijk is voor de diensten tijdens het Allerheiligenoctaf – waarin ex voto's geofferd worden – mallen laten vervaardigen en zij giet nu zelf ex voto's.

Reclame voor een fabrikant van onder meer ex voto's in het Bisdomeboek van Brugge uit 1948. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

11 Zie M. Adriaan, 'Wassen ex-voto's in Vlaanderen: Waar kon men een wasofferande aanbieden? Door wie en hoe werden de beeldjes vervaardigd?', *Oost-Vlaamse Zanten* 72 (1997) 63–67. Een van de laatste producenten in Vlaanderen is kaarsgieterij Boucqaert uit Ieper. Zie daarvoor Evelien Blommaert, 'Over mensen, wassen, was en zilver', *Van Mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) 249–667, p. 266.

12 Over die firma: Evelien Blommaert, 'Over mensen, wassen, was en zilver', *Van mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) 249–267, p. 266. Op kleine schaal worden ze momenteel nog aangemaakt door de firma Baltalex uit Knokke-Heist met mallen die ze verworven hebben van zusters uit Dadizele. Deze firma staat bekend als een machinefabriek en maakt geen enkele publiciteit rond haar activiteiten als producent van ex voto's. Zij leveren onder meer aan het bedevaartsoord van Dadizele. Volgens de pastoor van Dadizele worden de ex voto's geofferd bij een *Christus in het graf* in de crypte. Daar het bijna uitsluitend Fransen zijn die dat doen, spreekt de lokale bevolking over de ex voto's in termen van 'de Franse mode'.

Het offeren van ex voto's onder de vorm van een kaars is op dit ogenblik het meest voorkomende offerritueel in Vlaamse kerken en kapellen. Een bijkomende reden is dat 'was' vanaf 1823 heel goedkoop is geworden vanaf de uitvinding van geur- en kleurloze stearine, een kunstwas die ontstaat door het uitpersen van verzepte dierlijke vetten. In 1830 voegt zich daarbij paraffine, waaruit ook ex voto's vervaardigd worden. Waxinelichtjes ('theelichtjes') die heel populair zijn als offerkaarsje, zijn ook gemaakt van paraffine. Bij het schenken van een kaars denken we aan eenvoudige witte kaarsen of noveenkaarsen, maar tot in de jaren 1970 konden individuen of verenigingen ook grote, versierde kaarsen schenken.

2. Zilveren ex voto's

Uit de vijfde eeuw dateert een getuigenis van bisschop Theodoretus van Cyrillus die beschrijft hoe vele christenen graven van martelaars bezoeken en daar houten en zilveren ex voto's offeren in de vorm van ogen, voeten en handen. Net zoals dat het geval is met was, kunnen zilveren ex voto's in de middeleeuwen de vorm aannemen van personen, ledematen of dieren. Ze worden opgehangen in de buurt van het genadebeeld. Soms worden er bepaalde structuren (bijvoorbeeld in de vorm van een piramide) in de buurt van het genadebeeld geplaatst waaraan de schenkers de plaatjes kunnen bevestigen. Als de structuur vol hangt, is het mogelijk om de ex voto's in kaders achter glas te beschermen en die kaders in de buurt van het genadebeeld aan te brengen. In vele gevallen worden ze als gedemodeerd ervaren en belanden ze op zolder.

Zilveren ex voto's worden eventueel met de hand, maar meestal met behulp van matrijzen uit een zilveren plaat gedreven of geciseleerd. De meest artistieke exemplaren bevatten zilvermerken. Later worden ze met ijzeren of koperen matrijzen gegoten, wat ze veel goedkoper maakt. Het is lange tijd het werk van lokale zilversmeden, medailleurs en graveurs. De plaatjes zijn soms flinterdun omdat zilver niet goedkoop is. De productie houdt zo goed als op in de eerste helft van de twintigste eeuw (althans in West-Europa).

3. Ijzeren ex voto's

Smeedijzeren ex voto's zijn in Beieren en Oostenrijk populairder dan in Vlaanderen. De oudst bewaarde exemplaren gaan terug tot de elfde eeuw. In Vlaanderen wordt het offeren van ijzeren ex voto's meestal beperkt tot enkele specifieke heiligdommen, vooral voor de heilige Leonardus. De reden is onbekend. Meestal gaat het om miniatuurafbeeldingen van mensen, dieren en ledematen.

Een bijzondere vorm van ijzeren ex voto's zijn de naalden, spelden en spijkers die men op sommige plaatsen in bomen (zogenaamde spijkerbomen) klopt of bij beelden offert. Gevangenen offerden in het verleden hun ijzeren kettingen.

4. Votiefschilderijen

Een eerste groep votiefschilderijen (op paneel of op doek) beeldt uit waarvoor de votant dank zegt. Meestal is de persoon genezen van een ongeluk of van een ziekte. Het voorval wordt centraal afgebeeld, terwijl in een of andere hoek van het tafereel het genadebeeld wordt geschilderd. Een enkele keer bevat het tafereel ook een uitgeschreven verslag van het voorval. Deze categorie van votiefschilderijen komt in Vlaanderen niet zo vaak voor. Ze kan echt als ex voto's omschreven worden omdat ze uit dank voor een bekomen gunst of een gedane belofte geschonken worden. Een mooi voorbeeld van

Metalen ex voto in de vorm van been. De herkomst is onbekend, maar de materie waaruit het object vervaardigd is, wijst in de richting van een Leonardushelligdom. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Beter begoede mensen konden juwelen als ex voto's aan een genadebeeld schenken. De juwelen werden aan het beeld gehangen of op de mantel van het beeld gespeld. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

zo een votiefschilderij met tekst hangt in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën in het Limburgse Vreeren. Pittoresk is de verzameling ex votoschilderijen in het Sint-Eucheruskapelletje van Brustem.

Populair is een tweede groep van votiefschilderijen. Het betreft portretten, meestal van kinderen. Ze worden vaak afgebeeld met een brandend hart in hun handen, een teken van hun liefde voor de heilige. Ze worden dichtbij het genadebeeld opgehangen opdat de heilige zorg zou dragen voor de afgebeelde persoon. Het gebruik is momenteel vervangen door het schenken van foto's. De meest indrukwekkende verzameling van deze categorie van votiefschilderijen bevindt zich in de Gentse Schreiboornkapel.¹³

5. Votieve scheepsmodellen

Votieve scheepsmodellen zijn geen uitvinding van christenen. Er is een bronzen scheepsmodel van 27 centimeter lang gevonden op de heuvel van Fourvières (Lyon). Hoger is al geweest op het enorme aantal houten ex

¹³ De collectie van de Schreiboornkapel is gecatalogeerd in M. Daem, *Votiefschilderijen en mirakelboek van Kapelletje Schreiboorn te Gent* (Gent 1975).

voto's die ontdekt zijn aan de bron van de Seine. Op een tweetal kilometer daarvandaan, in Blessey, ontdekt men in 1763 een bronzen boot van 66 centimeter lang, wellicht afkomstig uit een tempel toegewijd aan de godin Sequana.¹⁴ Christenen doen gelijkaardige dingen, waardoor de oudste voorbeelden ook in dit geval uit de oudheid dateren, bijvoorbeeld het mooie olielampje in de vorm van een boot met twee inzittenden dat op de Celio in de buurt van de Sint-Stefanuskerk is ontdekt.¹⁵ Het bijzondere is dat het bootje aan een ketting is opgehangen.

Tot op vandaag hangen in vele heiligdommen votiefbootjes aan kettingen op in de buurt van een genadebeeld

Tot op vandaag hangen in vele heiligdommen votiefbootjes aan kettingen op in de buurt van een genadebeeld.

Het hoeft geen betoog dat dit gebruik enkel in zwang is bij vissers en schippers en hoofdzakelijk in kustgebieden. Ze worden geofferd uit dank voor het overleven van een storm of een gevaarlijke vaart. Ze kunnen natuurlijk ook geschonken worden om een behouden vaart of bescherming van de bemanning af te smeken. In Vlaanderen zijn de bootjes doorgaans van hout en beschilderd. Ze dragen het bootnummer.

Replica van een ex-votootje uit Bredene. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

6. Marmeren votiefplaatjes

In 1632 ontdekt men in de tuin van de basiliek van de heiligen Martinus en Sylvester in Rome een vijfde-eeuws zilveren plaatje met daarop het Christusmonogram, gevolgd door de inscriptie *Sancto Silvestrio ancilla sua votum solvit*. Het is een eeuw ouder dan een bronzen plaatje, ook in Rome teruggevonden en dat een zekere bisschop Heraclides geschonken

14 Leclercq, 'Ex-voto,' 1038. Zie ook: S. Deyts, *Un peuple de pèlerins. Offrandes de pierre et de bronze des sources de la seine, Revue archéologique de l'Est en du Centre-Est. Treizième supplément* (Dijon 1994) en C. Vernou (red.), *Ex-voto retour aux sources. Les bois des sources de la Seine* (Dijon 2011).

15 Leclercq, 'Ex-voto,' 1039.

heeft aan een niet nader te bepalen heiligdom. Het bevat de zilveren letters *Heraclida Epis servvs Dei fec*. Het plaatje hangt op aan een ketting.¹⁶ Het zijn varianten van talloze marmeren plaatjes die ook op Romeinse bodem zijn teruggevonden.

16 *Ibidem*, 1043

Vooraf vanaf de negentiende eeuw kennen votiefplaten een groot succes. Meestal zijn ze van marmer of keramiek, vierkant of rechthoekig. Teksten zoals *Uit dank of Voor een genezing* zijn uitgebeiteld en eventueel opgehoogd met goud. De zware marmeren plaatjes worden niet zelden tegen de muur gemetst, de lichtere keramieken versies hebben een gaatje om ze te kunnen ophangen.

7. Votiefjuwelen

Mensen die iets persoonlijks van waarde willen schenken, offeren niet zelden eretekens, (trouw)ringen, allerhande juwelen en trofeeën, enzovoort. Het was helemaal niet ongebruikelijk om juwelen aan het genadebeeld te schenken. Meestal ging het om een Mariabeeld omdat die nogal eens aangekleed werden. De juwelen werden dan op de mantel van de madonna gespeld. Kettinkjes, armbandjes en oorbellen werden gewoonlijk op de daarvoor bestemde plaats gehangen. Deze *ex voto's* kunnen ook de vorm aannemen van een sleutel in edelmetaal. Op sommige plaatsen zijn die stukken bewaard, maar meestal hebben de kerkverantwoordelijken ze laten omsmelten tot bijvoorbeeld liturgisch vaatwerk of zijn ze verkocht aan juweliers.

Bewaring¹⁷

Wassen *ex voto's*

Wassen voorwerpen worden best in plastic bakken/dozen met deksel bewaard, afgeschermd van rechtstreeks licht of een raam om het 'broeikas-effect' te vermijden. Wanneer in de volledige opslagruimte de temperatuur oploopt, verhoogt de kans dat de was kleverig wordt. Om dan te vermijden

17 Voor dit onderdeelje bewaring heb ik dankbaar gebruik gemaakt van tips van Phaedra Bosmans, depotbeheerder van het CRKC (Heverlee). Meer tips voor de bewaring van allerhande erfgoeddragers vindt men op www.depotwijzer.be.

Wassen *ex voto's* die tot in de jaren 1980 gebruikt werden in de Allerheiligenkapel van Diest. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

dat stof zich kan vasthechten, is het deksel aangewezen. Indien de ex voto een vorm heeft die verhindert dat het voorwerp stabiel ligt, kan er een polyethyleen schuimplaat worden gebruikt waaruit de vorm van het voorwerp wordt uitgesneden. Die platen zijn er in heel veel uitvoeringen en maten. Het is vooral belangrijk die platen te kiezen die niet verpulveren of verbrokkelen bij het snijden, en inderdaad, dat vraagt wat ervaring om hieruit het juiste te kiezen. Een handige hulp hierbij is de polyethyleen blokschuimplaat die bestaat uit voorgesneden blokjes die makkelijk kunnen worden weggesneden tot de juiste vorm is bereikt. Indien het steunmateriaal toch te pluizig is, kan er een tussenlaag van Melinex worden voorzien.

Gepolychromeerde ex voto's

3D-objecten kunnen in een rek worden geplaatst, afgeschermd door baalkatoen. Er kan ook melinex over de objecten gehangen worden, maar dan wel zorgen dat er steeds ventilatie mogelijk is. Geen afgesloten plastic verpakking gebruiken, dit kan voor een microklimaat en bijgevolg schimmelvorming zorgen.

Zilveren en ijzeren ex voto's

Het voorwerp moet volkomen droog zijn alvorens het opgeslagen wordt. Eerst wordt het metalen voorwerp in zuurvrij zijdepapier gewikkeld. Vervolgens kan het in plastic verpakt en in een gesloten doos opgeborgen worden. Zo wordt het afgesloten van lucht en vochtigheid, de twee elementen die het corrosieproces veroorzaken. Het inpakken moet in een omgeving met droge lucht gebeuren. Vochtige lucht kruipt immers mee in de verpakking, waarin dan een microklimaat ontstaat. Een doos of het originele foedraal zijn doorgaans geschikte verpakkingen omdat ze het voorwerp van de lucht afsluiten en zo de corrosie beperken. In de dozen kunnen materialen verwerkt zijn die organische zuren uitwasemen. De invloed van zulke factoren op metaal is nog niet volledig bekend. Archeologische voorwerpen die een welbepaalde vochtigheidsgraad vereisen, kan men individueel inpakken en dan in een grotere plastic doos samenbrengen, met een droogmiddel erbij. Silicagel mag echter niet direct met de voorwerpen in aanraking komen.

Niet alle soorten plastic vormen geschikt verpakkingsmateriaal. Polyvinylchloride (pvc) wasemt bij vocht en warmte schadelijke gassen uit en is dus uit den boze. Wel bruikbaar voor het verpakken van metalen voorwerpen zijn polyethyleen (PE), in de vorm van film of zakjes, en polypropyleen (PP). De polyethyleen- en polypropyleensoorten met het kenmerk LD (Low Density) voelen doorgaans wat kleverig aan en zijn waarschijnlijk niet zo onschadelijk als de zuivere PE- en PP-producten. Voorts komen in aanmerking: polycarbonaat, polyester (zoals Melinex en Hostaphan polyesterfolie), polystyreen en acrylaten. Polystyreen wordt niet aanbevolen voor langdurige opslag. Wanneer het gebruikt wordt, dient het afgedekt te worden met polyesterfolie. Vele plasticsoorten zijn in zekere mate dampdoorlatend en bieden dus geen absolute bescherming. Wetenschappelijk onderzoek zal meer gegevens over die doorlatende eigenschap moeten brengen. Bij leveranciers van voedingsmiddelenplastic vindt men wel materiaal dat ondoorlatend is voor lucht. Voor grotere zekerheid kan een dubbele of driedubbele zak gebruikt worden (bijvoorbeeld voor archeologische voorwerpen), met in de buitenste zak eventueel silicagel. De eerste vereiste voor een opslagplaats met open legplanken is een droge en stofvrije atmosfeer. Bedek de voorwerpen met zuurvrij zijdepapier. Elk voorwerp moet goed geïdentificeerd zijn. Wanneer men de verpakking van een

duidelijke foto en een inventarisnummer voorziet, hoeft men niet steeds bij het inventariseren of het zoeken naar een bepaald stuk de bescherming weg te nemen.¹⁸

Geschilderde ex voto's

Deze stukken worden best in een stabiel klimaat bewaard omdat ze zeer onderhevig zijn aan plotse temperatuur- en vochtschommelingen. Het gevolg van deze klimatologische veranderingen zijn krimp of uitzetting van het materiaal, waardoor de bovenliggende verflaag meestal niet kan volgen en barst, opstuwt en mogelijk afbladdert. Bij beschilderde keramiek is de ondergrond wel stabiel, maar kunnen de verschillende polychromielagen (preparatielaag, verflaag, eventueel onderschildering en vergulding) voor schade zorgen doordat de verschillende lagen onderling verschillend reageren (krimpen/uitzetten) en daardoor alsnog verfarbstjes veroorzaken.

18 Voor het bewaren van zilver verwijst ik naar een aflevering uit de publicatie 'Verzekerd de bewaring', een publicatie van FARO: https://s3.amazonaws.com/verzekerd/bewaring/aflevering_metaal.pdf

Ex votoschilderij. De ex voto bevat een afbeelding van de zieke, het genadebeeld alsook het aangetaste bot. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Bij het bewaren van ex voto's op paneel of doek spelen de omgevingsfactoren een belangrijke rol: luchtvochtigheid, inval van het licht, aanwezigheid van stof en vuil, sterke temperatuurschommelingen, aanwezigheid van ongedierte en dies meer. De omgevingsfactoren kan men doorgaans onder controle houden. Andere schade is haast niet te vermijden: indien de aangewende pigmenten van slechte kwaliteit zijn of er foute schilder technieken werden toegepast, is de kans groot dat de schildering schade ondervindt die enkel professioneel kan aangepakt worden.

Professionele assistentie is aangewezen bij het bewaren van dit soort werken omdat ze zo delicaat zijn. Het is mogelijk dat er schimmels op of insecten (houtworm en zilversjes) in het werk zitten. Het kan zijn dat het doek verkeerd is opgespannen, of dat er schadelijke retouches zijn gebeurd in het verleden, of dat het werk ooit verkeerd gereinigd is ... Allemaal delicate aspecten die om professioneel advies vragen.

Zilveren ex voto die wijst op borstkanker.
(Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

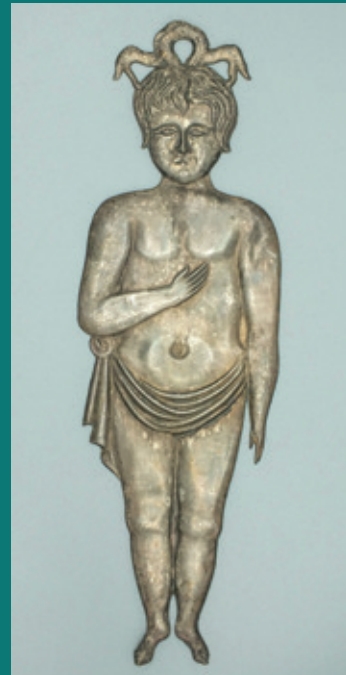

Verschillende zilveren ex voto's van diverse herkomst en uit een periode van 1860 tot 1940. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Besluit

De tijd dat in *religious heritage studies* enkel aandacht werd besteed aan grote, oude beelden en schilderijen is definitief voorbij. In plaats van de nadruk te leggen op belangrijke artistieke en antiquarische voorwerpen, kregen onderzoekers meer en meer oog voor betekenis: hoe functioneerden die objecten? In het kielzog van die kentering groeide vanaf de jaren 1990 de aandacht voor ook de kleinste getuigen van volksvroomheid: prentjes, medailles, bidsnoeren, heiligenbeeldjes en ... ex voto's. Al die voorwerpen waren intussen al gegeerde voorwerpen geworden op devotionaliemarktjes, maar de ex voto's scoorden het best. Vooral de geschilderde en de zilveren exemplaren zijn collector's items.

Uit dit artikel moet blijken dat ex voto's waardevolle getuigen zijn van een eeuwenoude geloofspraktijk die tot op vandaag doorleeft, deels op dezelfde traditionele wijze, deels onder gewijzigde vormen. De praktijk getuigt van een heel specifieke omgang met het transcendente, een vorm van do-ut-des die zo typerend is voor de religieuze volkscultuur. Het loont de moeite om deze voorwerpen voor het nageslacht te bewaren op de plaats waarvoor ze bestemd waren en niet in de kabinetten van verzamelaars.

Zilveren ex voto van omstreeks 1890 in de vorm van een kind. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Literatuur

In het Nederlands is heel wat degelijke en algemene literatuur voorhanden over ex voto's:

M. Adriaan, 'Wassen ex-voto's in Vlaanderen: Waar kon men een wasofferande aanbieden? Door wie en hoe werden de beeldjes vervaardigd?,' *Oost-Vlaamse Zanten* 72 (1997) 63–68; M. Adriaan, *Ex-voto's in Oost-Vlaanderen. Offergaven voor gezondheid en voorspoed van mens en dier* [Tentoonstelling in het Museum voor Volkskunde te Gent, 1 maart tot 31 mei 1997 (Gent 1997)]; E. Blommaert, 'Over mensen, wensen, was en zilver,' *Van mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) 249–267; M. Daem, *Votiefschilderijen en mirakelboek van Kapelletje Schreiboorn te Gent* (Gent 1975); J. Dauwe, 'Het votieve kindportret, een typologische benadering,' *Ons Heem* 34 (1980) 11–18; V. De Loose, *IJzeren ex-voto's in Brabant* [Diss. Lic. Kunstwetenschappen], R.U. Gent, 1996; A. Stroobants, *Ex-Voto's* (Dendermonde 1996); A. Stroobants, 'Ex-voto's. Een deels onontgonnen studieterrein in Vlaanderen,' *Ons Heem* 51 (1997) 77–84; R. Van der Linden, 'Offergaven voor gezondheid en voorspoed van mens en dier,' *Oost-Vlaamse Zanten* 72 (1997) 57–62; Van de Walle, Roeland, *Bijdrage tot de studie van de ex-voto's in West-Vlaanderen* [Diss. Lic. Kunstgeschiedenis en oudheidkunde], R.U. Gent, 1973; Van Eeckhoudt, Luc, *Zilveren Ex-Voto's*, Hakendover, Oostbrabantse Werkgemeenschap Koninklijke Vereniging Sint-Joris-Winge, 2002;

Eenvoudig uitgegeven maar met een schat aan foto's van Vlaamse ex voto's is deze catalogus: *Offergaven voor gezondheid en voorspoed van mens en dier. Ex-voto's in Vlaanderen*, Tentoonstelling in het Museum voor Volkskunde te Gent (1 maart–31 mei 1997). Het meest recente naslagwerk is gepubliceerd in het Engels: T. Weinryb (red.), *Agents of Faith. Votive Objects in Time and Place* (New York en Londen 2018). Het oude naslagwerk verscheen in het Duits: R. Andree, *Votive und Weihgaben des katholischen Volks in Süddeutschland. Ein Beitrag zur Volkskunde* (Braunschweig 1904).

Biografie

Hans Geybels is een Vlaams theoloog en deeltijds docent aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Hij doet hoofdzakelijk onderzoek naar de geschiedenis van de religieuze volkscultuur, religieuze kunst en de relatie tussen kerk en media. Hij is tevens redactielid van het tijdschrift *Volkskunde*, geeft het vak volkscultuur aan Syntra Hasselt en is gids bij Davidsfonds Cultuurreizen.

Erfgoed in
het klein